

Tanulmányok

SZÚCS JENŐ

VÁZLAT EURÓPA HÁROM TÖRTÉNETI RÉGIÓJÁRÓL

Bibó István nem történettudós, hanem tudós politikai gondolkodó volt; a történelemnek mégis szerves helye van életművében. Nemcsak arról van szó, hogy egy politológus kamatoztatta következtetéseiben kivételes történeti műveltségét és érzékét; még csak nem is pusztán arról, hogy az utolsó évszázad kivételesen pontos kórképeinek megszerkesztése révén maga is szuverén történetírói teljesítményt nyújtott. Többről van szó. Ez a tudós politikai gondolkodó a történelem tudósainak is példát mutatva volt tudatában annak, hogy a „történesek” mögött a századokon átnyúlóan, hosszú távon is bizonyos „szerkezetek” lényegesek, melyek a jelen számára egyszerre jelölnek ki határokat és kínálnak lehetőségeket. A kíméletlenül pontosan felmért határok és a realitásokon belül maximálisnak tartott lehetőségek zónájában helyezkedik el Bibó István fájdalmasan csonkán maradt életművének lényege: mit lehet vagy kellene kezdeni egy – történeti-szerkezeti határai miatt – forradalmat és demokratikus átforgatózást igénylő társadalommal, hogy lehetőségeinek maximumáig jusson, akkor is, ha a forradalmi átalakulás és demokrácia lehetőségeit a történelem nem forradalmi helyzetben csillantotta fel.

A határok és lehetőségek hosszú távú trendjén Bibó István a magyar történelmet egy háromfázisú mozgás képletéként fogta fel. Végsőkéig leegyszerűsítve: a magyarság ezredforduló utáni történelmének első ötszáz évében „alkatilag”, társadalomszerkezetében a Nyugathoz tartozott, legalábbis ahhoz közelített (noha „egyszerűbb szövedékben, vidékies jelleggel”, „fokozati különbségekkel”); történeti katasztrófák szorították ki aztán a következő több mint négyszáz évre e helyzetből, hogy belekényszerítsék egy kelet-európai jellegű szerkezetbe, melyet a „társadalmi erőviszonyok mozdulatlansága”, „holtpontok” és reménytelen visszatérési kísérletek jellemeznek, eladdig, hogy a folyamat a 19. század második felében kísérteties „zsákutcákba” torkolljon; az utcanyitást (újra „belekapcsolódást a nyugati társadalomfejlődésbe”) 1945 tette lehetővé. E „zsákutcás történelemből” való kievickélés határainak és lehetőségeinek felmérése alkotja aztán az oeuvre gerincét. Nem recenzió lévén célunk, elég itt utalni arra, hogy a fejtegetések, melyek az egyetlen mondatban szükségképpen csak kongó ürességgel felidézhető váz tartalmát adják, a legmélyebbre szántó újkori történeti kifutással két nagy tanulmányban, az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* (1948) és *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* (1946) címűekben (az utóbbinak kivált *A politikai kultúra deformálódása* fejezetében), legkoncentráltabban *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* (1947) című tanulmányban találhatók meg, hosszabb-rövidebb exkurzusok formájában azonban más írásokban is feltűnnek.

Hogy Bibó István a történelmet milyen halálos komolyan vette, arra nézve van egy tragikusan szuggesztív bizonyíték. Halála előtt néhány nappal, a kórházban, amikor már beszéde is akadozott és elfakult, a halállal viaskodó a Harmadik Rendről értekezett. Miközben ápolónők jöttek-mentek és csörögtek kellékeikkel, betegek és látogatók csoszogtak körülötte, a halálraitélt makacs erőfeszítéssel merült annak fejtegetésébe, hogy téves a *Tiers État* fogalmát automatikusan a polgársággal azonosítani; valójában eredetileg a nemesi kiváltságokon kívül mindenki – a „Mindenki” – alkotta a Harmadik Rendet. S ha ezt a keretet a burzsoázia ki is sajátította (hogy hamarosan jelentkezék a Negyedik Rend, majd az abból is kimaradt Ötödik), bizonyos vele összefüggő eredeti modellek „mindenkire” vonatkoznak. A fejtegetés aztán oda konkludált (noha akkor a fáradtság, majd a halál örökre félbeszakította), amit Bibó több mint harminc, majd huszonöt évvel ezelőtt többször is leírt: a demokrácia nem valami „polgári felépítmény”, hanem a „szabadság objektív technikája”, melyet a szocializmus éppúgy minden károsodás nélkül elismerhet (és adaptálhat), mint egy nyugati töltőtolltípust vagy a Morgan-féle átöröklési elmélet fölényét – noha „nyugati típusú”.

A történelemben ugyanis nemcsak szerkezetek, hanem modellek is vannak, melyeknek belső összetétele változhat, érvényük azonban konzisztens lehet a struktúrákon át – mondhatta volna Bibó István ebben a félbeszakadt utolsó fejtegetésében. Erre a végüzenetre is figyelve kíséreljük meg az íráskor több mint három évtizedes távolából legalább vázlatosan újból végiggondolni a magyar történelem alkatát meghatározó keretek alakulását – nem azért, hogy Bibót igazoljuk vagy korrigáljuk, avagy kiegészítsük (még ha itt-ott óhatatlanul ezt is tesszük), hanem mert fejtegetései óta több mint három évtized telt el.

I.

Hol húzódnak Európa belső határai?

Van egy nagyon markáns vonal, mely az Elba-Saale alsó folyásától délnek, a Lajta, s tovább a hajdani Pannonia nyugati pereme mentén húzódva szeli át Európát: a Karoling Birodalom keleti határa 800 táján. Ami ettől nyugatra esett, ott zajlott le a megelőző három évszázadban a későantik-keresztény és barbár-germán elemeknek az a szerves szimbiózisa, melynek első – noha koraérett és átmeneti – szintézise volt maga a „renovált” *Imperium*. E tömb megnevezése már akkoriban gyakran „Nyugat” volt. Az *Occidens* persze eredetileg éppen nem Európa más részeitől, például mintegy „Kelet-Európától” határolt el valamit (mely fogalomnak az ezredforduló előtt még retrospektíve sincs sok értelme vagy tartalma), hanem a Mediterraneumot körülövező régi „világ”, az *Orbis Latinus* keleti örökösével, Bizánccal és déli felének kisajátítójával, az Iszlámmal szembeállítva. Sokak szerint maga az „európai történelem” igazában csak 800 körül kezdődik, épp azért, hogy az arab hódítás a mediterrán görög–római civilizáció déli félkaréját, Szíriától Észak-Afrikán át Hispániáig végleg leszakítva, a történeti súlypontot északabbra, az antik szemléletben merőben „geográfiai” tartalmú Európába kényszerítette, melynek nyugati részein éppen ez idő tájt kezdett kikristályosodni egyfajta „strukturális” tartalom: sem nem antik, sem nem germán, hanem mintegy: „keresztény-feudális társadalom”. E térség éppen ezt a strukturális tartalmat kifejezendő kezdte kisajátítani már Nagy Károly halála (814) idején a maga számára *Europa* fogalmát – jogtalanul, mert a születő Európának

csak egyik pólusa volt. A másik póluson Bizánc helyezkedett el, noha egyelőre éppen nem „európai” ambíciókkal (amint hogy a maga kisázsiai súlypontjával geográfiailag sem európai képlet volt), hanem az ezredforduló idejéig azzal az eltökéltséggel, hogy akár területi veszteségek árán is, váltig antik stílusú reformok erőltetésével, defenzív merevséggel őrizze a „barbárokkal” szemben a „rómaiak” keleti örökségét — ahogy a bizánciak továbbra is nevezték magukat. E két pólus felől, a közbeeső és még északibb heterogén barbár világ abszorbeálásával épült fel aztán az ezredforduló után az európai történelem, miután az *Occidens* a leendő Európa nyugati pólusából „Nyugat-Európa” lett (ami nem ugyanaz), Bizánc pedig feladta defenzív merevségét. Ettől fogva beszélhetünk egyáltalán európai régiókról.

A kettős kisugárzás közt, kivált a nagy schisma (1054) után rajzolódott ki egy másik, az előbbivel nagyjából párhuzamos keletibb, nem kevésbé markáns határvonal az Alduna vidékétől fel a keleti Kárpátok, s tovább északra, a nyugati és keleti szlávsságot a lengyel és orosz földet elválasztó erdőségek mentén, hogy aztán a 13. században elérje a Baltikumot is. Ami ettől nyugatra esett, már 1100–1200 táján maga a kor átfogóan *Europa Occidens (Occidentalis)* néven kezdte számon tartani, látszólag el is feledve ama bizonyos egykori Elba–Lajta határt. Alighogy *Europa* merő geográfiai keretből a *Christianitas* szinonímájává, kulturális, sőt „strukturális” identitássá vált, máris kettéhasadt Róma és Bizánc hatósugara szerint. Az Elbától a Kárpátok koszorújáig, a Baltikumtól az Adriáig terjedő sávot, az egykori „Karoling-Európa” hagyatékához csatolt új régiót (kiterjedésben annak közel felét kitevő térséget) a középkor egyre halványuló skrupulusokkal nevezte „Nyugat-Európának”, ahogy Skandináviát is. Valóban az lett belőle?

A *quod est demonstrandum* függőben hagyásával két „határszempontot” nem árt máris felvillantani.

Az egyik, hogy Európa eme ezredforduló utáni új belső határának élességét és realitását sokféle térképpel lehetne plasztikusan illusztrálni, nem csupán az egyházmegyékkel. Olyanokkal, mondjuk, melyek a romantika és gótika, a reneszánsz és reformáció elterjedését mutatnák; mi több, olyanokkal is, melyek például az autonóm város, korporatív szabadságok, rendi szerkezet és egy sor egyéb, vizuálisan már nehezen ábrázolható strukturális jegyet tüntetnének fel. Mindeme jelenségek keleti elhatárolódása csekély átszüremlésekkel a lengyel és a magyar királyság, északon a német lovagrend (utóbb Kelet-Poroszország) keleti határvidékével azonos, jöllehet e térképeken a pontok sűrűsége vagy a sátozás éppen az egykori Karoling-határon túl mutatna minden vonatkozásban feltűnően ritkásabb alakzatokat. Igaz, bizonyos mértékű ritkulás már a Rajnánál kezdődne. Az egykori római *limes* nyomvonala is benne maradt Európa morfológiai térképében, a „Nyugat” fogalmán belül már kezdettől elkülönítve „Közép-Európa” csíráját.

A másik szempont viszont egy kísérteties visszahajlás. Az az éles gazdaság- és társadalomszerkezeti démarkációs vonal, mely Európát mintegy 1500 után kettészelte, a túlnyomóan tágasabb keleti félt jelölve ki a „második jobbágyság” területét, megdöbentő pontossággal ama bizonyos 800 körüli Elba–Lajta határ nyomvonalaiban reprodukálódott. Mi több, újabb csaknem félévezred múltán, napjainkban, szinte pontosan megint e határvonal mentén (csupán csak Thüringiánál némi ingadozással) oszlik meg Európa minden korábbinál végletebben két „táborra”. Mintha csak Sztálin, Churchill és Roosevelt gondosan tanulmányozták volna a Nagy Károly-kori statusquót a császár halálának 1130. évfordulóján.

Érdeklődésünk fókuszában természetesen e két – egyik irányban sem abszolút – határvonal közé eső régió áll, melybe Magyarország tartozik – nem valami tökéletes, de még mindig legelfogadhatóbb újabb keletű terminológiai konszenzussal: „Közép-Kelet-Európa”. Talán paradox, de éppen mert a történelem mindkét határon lényeges átmosásokkal hőmpölygött át, sokkal nagyobb figyelmet kell majd fordítanunk a határ két túlsó oldalára, mint magára a kérdéses régióra. Nemcsak nyugati, hanem keleti irányban is.

Keleten maradt Európa középkori műve legeldolgozatlanabb, sőt egyedül csonka. Az orosz földtől délre és keletre a majdani európai Oroszországnak – egész Európa területe kerekén felének – túlnyomóan nagyobbik része az újkorig nem volt még sem „orosz föld”, sem „Európa”, hanem az euráziai sztyepperégióknak és nomád világnak az az ékszerűen a geográfiai Európába belehatoló nyugati nyúlványa, melyen egyebek közt eleink is eljutottak a Kárpátok mögé, amibe aztán az ezredforduló után az ék elkeskenyülő hegye beletört. A 13. század óta e hatalmas ék köztudomásúan azonos volt a Mongol Birodalommal. Azok a fejlemények, melyek az Aranyhordától való függés meglazítása mozzanatától (1480) a kazáni és asztraháni kánság orosz meghódításán (1552, 1556), majd a lengyel függésben levő területek, Dél-Ukrajna bekebelezésén (1667/86) át a krími tatár kánság megsemmisítéséig (1783) ívelnek, az európai történelem távlataiban nem kevesebbet jelentenek, mint hogy a Fehér-tengertől a Fekete-tengerig és a Káspi-tóig, a lengyelektől az Uralig terjedő heterogén materiából az orosz állam kikovácsolta (hogy egyben mindjárt be is olvassa azt Oroszország fogalmába) *par excellence* „Kelet-Európa” homogén képletét – a kora-újkorban teljesítve ki Európának azt a „belső expanzióját”, az eke és a város hódítását, mely a középkorban a Baltikumon és a Kárpátokon túl már csak a Kijev, majd Moszkva körül csoportosuló orosz földekig hatolt. A Dnyeper, Don, Volga vidéken a 18–19. századra az teljesedett ki, ha extenzívebb módon is, ami öt évszázaddal korábban a Rajnától a Visztula, a Memel, a Tisza–Maros vidékig „európaizálta” Európát. Európa keleti felének ez a végérvényes „eldolgozása” nem hagyható a horizonton kívül, ha az európai régiók strukturális modelljeit vetjük egybe.

Másfelől természetesen szintén nem hagyható figyelmen kívül, hogy a középkor alkonyára viszont délkelet felől egy újabb, minden korábbinál masszívabb ázsiai ék hatolt be Európa testébe, ezúttal már „kidolgozott” (noha a többenél nyersebben megformált) régióba, Dél-Kelet-Európába, hosszú századokra új nevet is adva az egész térségnek („Rumélia”) – miután a sorvadó Bizáncnak a jóval korábbi szeldzsuk offenzíó által elnyelt egész kisázsiai törzse is új nevet kapott (Anatólia). Minthogy az Oszmán Birodalom ékének hegye Közép-Kelet-Európában, közelebből Magyarország testében állt meg, ez az újabb „határvidék” szerep (amitől Kelet-Európa éppen egyidejűleg megszabadult) lényeges régióformáló tényezővé vált.

A koordináták tehát nagy vonásokban így festenek: a „barbárok” Róma nyugati örökségét bekebelező első expanziója létrehozta a „Nyugat” fogalmát (500–800); újabb „barbárok” pacifikálása után a Nyugat első nagy expanziója (1000–1300) keleti és északi irányban tágitotta ki *Europa Occidens* kereteit (benne Észak- és Közép-Kelet-Európával), miközben a Róma keleti örökségét őrző Bizánc kisugárzásában létrejött egy „csonka” Kelet-Európa, valamint Dél-Kelet-Európa (mely utóbbi azonban, minthogy a középkor végére fokozatosan elsorvadó Bizánccal együtt félévezredre kiesett az európai struktúrákból, figyelmünkön kívül marad). Az újkor egyik irányból a Nyugat második nagy expanziójával (1500–1640) köszöntött be, mely a képlethez az Atlanti-óceánon átnyúlva hozzá-

kapcsolta Amerikát (s idővel abszorbeálta Skandináviát), másik irányban a „csonka” Kelet-Európa nagy expanziója létrehozta a „teljes” Kelet-Európát, hozzákapcsolva a képlethez a Csendes-óceánig kiterjedő Szibériát. A kettő közé szorult Közép-Kelet-Európa az újkor hajnalán defenzív döbbenettel eszmélhetett rá, hogy míg nyugat felől a történelem újra megvont egy elmosódottnak vélt határvonalat, dél felől az évezredes múltú közép-ázsiai eredetű inváziók utolsó (s legerősebb) hulláma partjait ostromolta, s maga sem tudta pontosan, hogy beletartozik-e még *Europa Occidens* kereteibe, vagy kiesett belőle.

A régiók eredeti helyzetéből, eltolódásaiból és a történelem kihívásaira adott válaszaiból következtek strukturális modellek, melyek máig ható érvennyel meghatározzák a modern Európát.

II.

Miben áll az eredeti nyugati modell – legalábbis abból a szempontból tekintve, ahonnan Bibó István nézte? Ez a szempont (a lehetséges nézőpontok egyike) a „demokratikus társadalomszerveződés” vagy „közösségalakulás” legmélyebbre nyúló hajszálygyökereinek keresésével azonos. Mindaz, amit főként Hajnal István nyomán Bibó a kezdetekre nézve kiemelt (a szokászerű, személyes, kölcsönösen biztosított kötelezettségek és jogok, a „szabadság kis köreinek” egymást egyensúlyban tartó szerkezete, mely megakadályozza a hatalomkoncentrációt, és ellenálló erőt jelent az egyoldalú alávetés „brutálisan célszerű” módszereivel szemben és így tovább) mind valós és lényeges elem, noha magában a középkorban is egymást váltó struktúrákhoz tartozik. Mindennél azonban valami többről, átfogóbbtól van szó. Hogy mennyivel többről, azt talán segít érzékeltetni, ha egy pillanatra az újkor századai felől tekintünk vissza a nyugati középkorra.

Olyan fogalmakra gondolva, mint természetjog, társadalmi szerződés és népszuverenitás, hatalomátruházás vagy hatalmak elválasztása, bizonyára legtöbбекnek Hobbes, Locke, Montesquieu, Rousseau neve jut eszébe, s természetesen a francia forradalom és ami utána következett. Bizonyára kevesen tartják számon, hogy e kulcskérdések Bolognában, Párizsban és Oxfordban jó félévezreddel korábban nyerték el első fogalmazásukat, jóllehet a moderntől meglehetősen távoli és idegen kontextusban; mi több, a középkor zenitjén és „nagy századában”, a tizenharmadikban, alig kevésbé álltak a politikai elmélet fókuszában, mint a modern időkét előkészítő nagy században, a tizennyolcadikban. Márpedig ha a „nyugati értelmű társadalomfejlődés” gyökereit keressük (mint Bibó István fogalmazott) vagy a Nyugat „eredeti karaktervonásait” akarjuk kitapintani (ahogy Marc Bloch fogalmazott volna), ennek az alig számontartott összefüggésnek súlya van. E karaktervonások közé tartozik ugyanis a „társadalom” és „állam” szétválasztása, azaz valójában egy struktúra, mely magát az elméleti szétválasztást lehetővé tette, még pontosabban: struktúráváltások sorozata, melyben ez a kettősség ilyen vagy olyan súlyozásban folyamatosan jelen volt.

A szétválasztás éppen nem valami endogén vonása az emberi történelemnek. Természetesen minden állam valamely társadalmon épül fel, de ötezer év magaskultúráiban rejltó nehézkedés, hogy a kialakuló állam önnön legitimációját a társadalmon „kívül” találja meg, következésképpen olyan szerkezetet és működési mechanizmust fejlesszen ki, melyben a társadalom jelenik meg az állam derivátumaként, s nem megfordítva. A társadalom

bármely szektorának az államtól különálló (s ugyanakkor e különállásában vele funkcionálisan összekapcsolt) autonóm léte ritka kivétel. A kivételek a történelem luxustermékei. Ilyen kivételes luxus volt köztudomásúan a görög *polis*, az autonóm társadalom ősmoddjének, a szabad polgárok *koinoniájának* mintegy „természeti” produktumként felfogott politikai létformája; ilyen volt a római *res publica* is, a *populus Romanus* hatalomgyakorlásának már inkább közjogi kategóriákban felfogott államformája. A görög demokrácia azonban éppúgy elkallódott a hellenisztikus birodalmakban, ahogy a római köztársasági gondolat is, merő fikcióvá válva, egy birodalmi zsákutcában sikkadt el. E korai történeti előlegek közvetlenül nem folytak be az európai társadalomfejlődés kasszájába. A középkori Nyugattól természetesen mi sem állt távolabb, mint a demokrácia, magával a köztársasággal is legfeljebb csak néhány itáliai városállam kacérkodott, azok is egész arisztokratikus stílusban. Megvolt viszont a modern Európába torkolló organikus történeti folyamatosság. Ha a *populus seu societas civilis* kategóriáját a nyugati feudalizmus (s csakis ez) megfogalmazta, annak nem az a magyarázata, hogy ez a civilizáció az antikvitás örökösének tartotta magát, és Arisztotelészt olvasta, mert Bizánc hívebb örökös volt, sőt egy ideig még az Iszlámról is úgy látszott, hogy méltóbb örökös lesz. „A filozófus” *Politikáját* a Nyugat írástudói arab könyvtárakból ásták elő, ahol – nem úgy, mint a matematika, asztronómia, medicina kézírataival – mit sem tudtak kezdeni vele. A magyarázat az, hogy a kategóriának valamiféle helye volt az előbbi struktúrában, az utóbbi kettőben viszont nem. A „civil society” ősfarmját aztán alaposan ki kellett hámozni „feudális kontextusából” az európai újkor hajnalán, hogy összefüggésbe hozható legyen az állam szintén merőben új képletével; lényeges körülmény azonban, hogy a művelet nem volt szokatlanul idegen vagy újszerű, minthogy nemcsak a kategóriát, hanem az állammal való kapcsolatát is maga a történelem jóval korábban megfogalmazta – ami például sem Bizáncban, sem az Iszlám világában, vagy mondjuk Kínában, „civilizációs” mutatók alapján hosszú ideig magasabb kultúrákban, de még Kijevben sem történt meg.

Ezeket a párhuzamokat nem holmi kultúrmorfológiai öncélúság diktálja. A nyugati fejlődés sajátosságai a genezis körülményeiig nyúlnak vissza, s nem kis mértékben más civilizációkkal való kontrasztokból érthetők meg. Amit Bizánc defenzív merevséggel őrzött, az egy régi integrációs keret régóta (395) formálisan is különvált, sajátos színű fele, a Kelet-Római Birodalom maradványa volt, a maga hagyományos városi civilizációjával és centralizált-bürokratikus államszerkezetével. Ahogy az Iszlám expanzív rugalmassággal az arab tradíciókhoz kapcsolta Mezopotámia és Perzsia hagyatékán kívül az *Orbis Latinus* déli felét is, az viszont a magaskultúrák keletkezésének jellegzetesen ókori mintáját követte, miközben együvé integrálta e különféle eredetű városi civilizációkat, és saját katonai-teokratikus autokráciájába olvasztotta a perzsa-bizánci centralizált államszerkezet elemeit. A Nyugat első félévezrede merőben szokatlan „take off” a civilizációk születésének sorában: integráció helyett dezintegráció, méghozzá egyértelmű „civilizációs” süllyedés, reagrarizálódás és eluralkodó politikai anarchia közepette.

Valójában persze itt is egyfajta integráció következett be, antik és barbár örökség egybeolvadása (amit Bizánc pyrrhusi győzelmekkel kivédett), ám az elemeknek nem afféle együvé tagolása, mint az Iszlám világában, hanem olyan organikusabb egybeötvözése, hogy a „sötét századokban” egyre inkább úgy tűnt: az elemek olyannyira áthatották egymást, hogy egyben már-már meg is semmisítették egymást.

Ma már egyre több részletében világos, hogy nem kis mértékben éppen e mindent lebontásban rejlik a feltétele annak a különös dinamikának, mely aztán az ezredfordulót követő három évszázadban az ellenkezőjére fordította a kontrasztokat Róma másik két örökösével szemben. Legyen elég itt csupán egyetlen összefüggéscsoport három vetületére utalni. Agrárviszonyokba és lokális keretekbe szorítva (ahol a gazdagság és presztizs egyetlen forrása a föld volt), a Nyugat rákényszerült, hogy túljusson az ókor és minden egykorú magaskultúra holtpontján és szűk keresztmetszetén, az agrártechnika és termelékenység krónikus stagnálásán; egy új képletű városkultúra születéséhez a szó szoros értelmében a „sötét századokban” kezdődő „agrárforradalom” készítette elő a talajt, teremtette meg a Nyugat „belső expanziójának” és annak a demográfiai robbanásnak a feltételét, mely Európa lakosságát 1000–1300 közt csaknem megduplázta. Másrészt a megszülető városkultúra sajátos nyugati képletének, az autonóm városnak az immanens szerkezeti feltétele a „közhatalomnak”, egyáltalán a politikai szuverenitásnak a detotalizációja volt; nem létező centralizált államok nem tehették meg természetesen szintén nem létező igazgatási, katonai és gazdasági funkciók központjává a születő városokat (mint Bizáncban vagy az Iszlámban), melyek ily módon a szuverenitás és a hatalmak rivalitása réseiben, következésképpen szuverenításelemeket saját kommunális létükbe olvasztva alakulhattak ki oly módon, hogy más politikai-jogi autoritások alá tartozó agrárgazdaságba ékelődve ökonómiailag is kifejleszthessék az autonóm városgazdaság újszerű képletét. Harmadrészt az agrárforradalom és az autonóm város együttese megteremtett egy olyan urbanizációs alapot, mely milliós városokat, amilyen az Abbaszidák-kori Iszlám-világban (vagy mondjuk a Szung-kori Kínában) több is volt, az újkorig ugyan nem produkált, létrehozta viszont a városhálózat olyan sűrűségét, az árucserének az egész gazdaság- és társadalomszerkezetet oly dominánsan meghatározó intenzitását, amihez foghatót egyetlen korábbi vagy egykorú magaskultúra sem ismert.

Az elmúlt évtizedek történetírása a „sötét századok” rehabilitációját hozta meg. A nyugati fejlődést persze még az ezredforduló után sem lehet hosszú ideig statikus „civilizációs” ismérvekkel mérni. A pompás és fényes Bizánc vandál kifosztásában (1204) még mindig a keresztes lovagok kisebbségi komplexuma tombolt; másfelől viszont a „12. századi reneszánsz” intellektueljei az *orientale lumen* alázatos csodálatával szívták magukba a Cordobában vagy Szicíliában az arabok jóvoltából fellelhető antik tudásanyagot. A nyugati fejlődés titka nem a Spengler-féle fausti lélekben áll, még csak nem is abban, hogy az ázsiai civilizációk „ciklikus” mozgásával szemben „kumulatív” volt, hanem egy olyan fejlődésritmusban, melyben a kumulatív változás mindig egyben struktúraváltást is hozott. Vagy más szemszögből: maguk a struktúrák voltak olyanok, hogy eleve magukban hordták önmaguk meghaladásának feltételeit. Mélyen igaza van Bibó Istvánnak, aki a nyugati modellt a „mozgással”, a tőle való eltérést a „mozdulatlansággal” azonosítja. A Nyugat ezredforduló utáni dinamikájának és integrációinak feltétele az előző korszakban végbement dezintegráció volt; ebben rejlik a feltétele a „társadalom” és „állam” elválásának is.

*

A „társadalmon” távoli történeti korokban természetesen soha sem értendő „minden ember”, mely koncepció *sub specie historiae* igen-igen fiatal, alig kétszáz éves. Egy civilizáció alkatát és fejlődésritmusát a gazdaság és társadalom mélyrétegeiben sokféle

tényező határozza meg, a formák kikristályosítása azonban közvetlenül mindig ama funkcionális kapcsolatokon múlik, melyeket az adott szerkezet belső feltételei és érték-normái a társadalom igen szűk szektorának a politikai szférában kijelölnek. Ez a szektor nem feltétlenül azonos az „uralkodó osztállyal”, melyet különben gyakran nehéz is szabatosan körvonalaizni.

A történelem magaskultúráiban e funkcionális kapcsolat igen ritka kivétellel domináns módon „felülről lefelé” érvényesül. Ilyen szempontból egyremegy, hogy a hatalom legitimációja kizárólag teokratikus (mint az első kalifák óta az Iszlámban), vagy alapvetően laikus (mint a kofucianus Kínában), avagy a kettő kombinációja (mint az antik és orientális legitimációt ötvöző Bizáncban); mellékes, hogy az államszerkezet elsődlegesen katonai (Iszlám) vagy dominánsa civil-bürokratikus (Kína), avagy a kettő egyensúlyán nyugszik (Bizánc). Az egyik közös nevező ott található, hogy a hatalmat közvetlenül gyakorló csoportok helyzetét az állami centrumban és lokálisan egyaránt meghatározó módon a Max Weber-féle „prebendális” (közjövendelmekből részesedő) függés határozza meg, akár fennáll a föld állami monopóliuma (Iszlám), akár nem, vagy csak részlegesen (Bizánc, Kína). A másik közös nevező, hogy a város egyidejűleg központja a civil és katonai igazgatásnak, az állam alapvetően „adóztató struktúrájának” és a rendszerint erős állami kontroll alatt működő árucserének, következésképpen mint településképlet a hatalmat lokálisan gyakorló földbirtokosok, civil és katonai közegek, kereskedők és iparosok bármiféle jogi homogenitást, autonómiát nélkülöző vegyes agglomerátuma. A harmadik közös nevező, hogy az egész struktúrában az állami funkciókat gyakorlók és a szerkezet alapja, a többnyire szintén heterogén jogállású parasztnépeesség közt kevés, súlyban nem számottevő (vagy éppenséggel hiányzik) a társadalmi presztizsben vagy jogilag önálló, „köztes” elem. Ilyen szerkezetekben is jelen van persze mindig valamilyen mértékben a centrifugális erő, mely hajlamos tipikus módon az uralmat gyakorló rétegek udvari (papi, mandarin vagy „pretoriánus”) és regionális, avagy „civil” és katonai csoportjainak frakcióharca formáját ölteni, ami aztán elvezethet dinasztikus részbirodalmak alakulásához (Iszlám), akár hozzájárulhat magának a civilizációnak a megsemmisüléséhez is (Bizánc), de adott esetben sajátos „spiralitással” minduntalan vissza is vezethet a birodalmi központ megerősödéséhez (Kína). A lényeg ugyanis, hogy a „részbirodalom” is megőrzi az eredeti egység struktúráját, a megrázkódtatások pedig jellegzetesen udvari intrikák, palotaforradalmak és katonai puccsok formájában zajlanak le, anélkül, hogy elvileg bármit változtatnának a társadalom „politikai szektora” és az állam viszonyán.

A Nyugat e téren is egészen új modellt kezdett. Azzal kezdte, hogy alig három évszázad (6–8. sz.) leforgása alatt szinte a felismerhetetlenségig felbontotta és szétmorzsolta mindkét államképletet, melyeknek feszültségében, majd rövid távú paralellizmusában fogant. A germán *regnumok* szakrálisan megalapozott, kíséretjellegű közhatalma éppúgy szétfoszlott, mint az *Imperium* intézményrendszere és a római közjog. De nemcsak az „állami” szféra bomlott fel, hanem radikálisan széttagolódtott mindkét eredeti „társadalmi” keret is. A germán népképződmények, *gentes* (minden eredetfikció ellenére a vándorlaskori „Heerkönigtum” alattvalói kötelékei) éppúgy dezintegrálódtak, mint a római *populus* maradványának jogtársadalma (a kései császárkorban már minden közjogi fikció ellenére a birodalmi keret derivátuma). A közhatalom elenyészttével illuzórikussá vált maga a politikai szuverenitás, a társadalmi bomlással pedig elenyészett minden

hagyományos kohézív erő. A legfőbb kikristályosító erő, a föld magántulajdona is egyelőre elsődlegesen a politikai-társadalmi dezintegrációt segítette elő.

Egyetlen intézmény maradt, melyet a fejlődés nem dezintegrált – az Egyház. Ez nem kevésbé lényeges, mint a dezintegrációk. A nyugati egyház a hatalmi káoszban és vákuumban kiszabadult abból az alárendelt helyzetből, mely a kései antikvitásban (lévén a *ius sacrum* a *ius publicum* része) Nagy Konstantin óta (337) természetes volt, majd Bizáncban Justinianus sürgősen és még határozottabban reprodukált (532). A római egyház Róma bukása jóvoltából szabadult ki a „cezaropapizmus” alól. Hogy a keresztények „társadalma” (*societas fidelium*) a tényleges hatalmi viszonyoktól független létű identitás, mely kényszerűségből, „kölcsonösen elvegyülve” (*invicem permixta*) tagolódik be az evilági uralmi létbe, egyfajta virtuális értelemben már Szent Ágoston megfogalmazta, amit aztán Gelasius pápa (492) sürgősen átfordított az intézményi realitásokba. A spirituális és világi, az ideológiai és politikai szféra szétválasztása egyike a Nyugat ama egyedülállóan termékeny szeparációinak, melyek nélkül sem a majdani „szabadságok”, sem a „társadalom” elvi emancipációja, sem eljövendő nemzeti államok, reneszánsz és reformáció nem képzelhetők el.

Még egy szétválasztás lényeges az eredeti struktúrák szempontjából. Az első Karolingok kísérlete az antik-barbár szimbiozis politikai szintézisére úgy is felfogható, mint a Nyugat egyszeri próbálkozása, hogy követve a legtöbb korábbi és egykorú magaskultúra reflexét, egyúvé integrálja az örökségeket, más szóval összefüggésbe hozza a „civilizáció” fogalmát egy „birodalmi” (egyáltalán politikai) integrációval. Az *Imperium* „renoválása” a 800 körüli évtizedekben nem egyéb volt, mint a római egyház által átörökített antik birodalmi tradíciók felélesztési kísérlete a frank intézmények végtartalékainak kimerítése révén. A tartalékok azonban már kimerültek, az ideiglenes épületet az az alulról képződő új, negyedik elem döntötte végérvényesen romba, mellyel Nagy Károly próbálta kiegyensúlyozni az eleve ingatag statikát: a hűbériség. Ezzel aztán végérvényesen el is dőlt, hogy „civilizáció” és „politikai keret” is végérvényesen elvált egymástól Nyugaton. Ne tévesszen meg, hogy az *Imperium Romanorum* megújításának eszméje 962 után még vagy három évszázadon át ott lebegett a Nyugat felett. Az a reáliák terén alig volt már több, mint a német királyok illuzionista Itália-politikája, azzal a leginkább kézzelfogható eredménnyel, hogy cserében a 19. századig elsikkadt egy valóságos német állam lehetősége, hozzásegítve egy regionális fogalom kikristályosításához: „Közép-Európa”. Egyébként pedig ez a birodalmi gondolat az univerzalizmus másik ágával, a *Sacerdotium* igényeivel való konfliktus révén – híven a struktúrák jellegzetes önmagukat meghaladó nyugati természetéhez – saját ellentétének kifejlesztéséhez, végeredményben a nemzetállamok születéséhez járult hozzá.

Az alapelemeiben dezintegrált Nyugat stabilitását hosszú távon éppen az biztosította, hogy nem lehetett „felülről” integrálni. Az integráció erővonalai „alulról” kezdtek kibontakozni, és pedig az első fázisban (9–11. sz.) sajátságos vertikálitással.

*

A hűbériség kialakulását nem valami dicső motívum, hanem az a nyomorúságos kényszerhelyzet siettetette, hogy a közhatalom szétfoszlásával csakis valamilyen magánjogi függőviszonyban lehetett egyrészt védelmet találni, másrészt további hatalmi presztízstre

szert tenni. Magában a személyi függőviszonyban semmi különös nincs, ilyen volt már a germán katonai kíséret (*comitatus*, *Gefolgschaft*) éppúgy, mint kései római *clientela*. A formát minden prefeudális társadalom ismeri, a nomádok is, szövevénye minden feudalizmus kötőanyaga a kijevei Rusztól Japánig. A nyugati vazallitást mindenekelőtt az különböztette meg a rokon szerkezetektől, hogy egyrészt szinte maradéktalanul befűzte a társadalmi erózió után szabadnak megmaradt összes társadalmeelemeket a rendszerbe, másrészt nem az állam mellé vagy alá, hanem jóformán helyébe lépett, következésképpen az „állam” képletét szinte helyettesítette „társadalmi” viszonylatokkal. De a nyugati hűbériséget még további egyedi vonások is jellemzik, melyek idővel áttételesen leszívárogtak a tulajdonképpeni „hűbértársadalom” alá, és többszörösen transzformálódva átszívárogtak a századokon.

Ilyen specifikus vonás a vazallitás sajátos „szerződéses” jellege. A hűbérceremónián mindig egy hatalmasabb és egy esendőbb lépett viszonyba, mely tehát eleve egyenlőtlenek kapcsolata volt; a „hűség” egyoldalúan a vazallust kötelezte. De a hűbérúrnak is megvoltak kezdettől fogva a maga szokásszerűen rögződött kötelezettségei, sőt maga a *fidelitas* is feltételes volt, függvénye annak, hogy a hatalmasabb partner betartja-e szerződészerű kötelezettségeit; ha nem tartotta be, éppúgy fennállt a *felonia*, a szerződés megszegésének esete, mint ha a vazallus lett „hűtlen”. Egyenlőtlenek viszonya a szerződéses kölcsönösség jegyében, ami a feleket kétoldalúan kötelezte: a nyugati hűbériségnek ez az endogén alapvonása adott esetben lehetett fikció, de olyan termékeny fikció, mely értéknorma erejével hatott – idővel lefelé is. Földesúr és paraszt viszonya természetesen nem ezért öltött fel egyfajta szerződéses jelleget 1200 táján, mert ez a jelleg 900 táján a felsőbb régiókban kialakult, hanem mert a fejlődés dinamikája és egy újfajta – immár horizontális – integráció felvázolta paraszti szinten is a „szabadság” egyfajta korlátozott és feltételes állapotát; hogy azonban még e hasonlíthatatlanul egyenlőtlenebb feltételek is hangsúlyos „szerződéses” formát kaptak, az már ama jellegzetes „beidegződések” közé tartozik, mely terminus éppen Bibó István kulcsfogalma a korokon átnyúló, társadalomszerkezetiileg determinált, s nem pusztán pszichológiai reflexek megjelölésére.

További egyedi vonás az alárendeltségen belül is megőrzött emberi méltóság motívuma. A „szolgálóember” Európán kívül általában, de még az orosz fejedelemségekben is földig hajolt, kézcsókra járult, vagy éppen földre vetve magát a porban kúszva csókolgatta urának ruhaszegélyét. A nyugati *homagium* ceremóniájának keretében a vazallus emelt fővel ereszkedett féltérdre, majd összetett tenyerét hűbérurának összetett tenyerébe helyezte, végül a létrejött viszonyt kölcsönösen váltott csók pecsételte meg. Egy kor, mely mindent hangsúlyos szimbólumokban és látványos gesztusokkal fejezett ki, hívebben már nem is ábrázolhatta egy viszonylat alapmodelljét, mely a valóságban is minden irányban e szimbolikát igyekezett a valóságba átültetni. Ez hatott ki aztán igen távolra, hogy mást nem mondjunk, a vallási devóciót kifejező gesztusokra. A nyugati imádkozás mozdulata, az összetett tenyér a hűbérceremóniából került a templomba (Róma keresztényei széttárt karral fordultak Istenhez), ahogy viszont az ortodox földreborulás és szentek lábának csókolgatása a „szolgálóember” reflexének meghosszabbítása. Az attitűdök természetesen még közvetlenebbül hatották át az emberi viszonylatokat. Minden nyugati parasztfelkelés az emberi méltóság elemi felháborodásának hangsúlyával bélyegezte meg a földesurak „szerződésességét”, és követelte a „szabadságokhoz” való jogot. Ugyanez áll az étoszra is. Az individuum „becsületének” központi helye volt az antik értékrendszerben, az

alárendelt „hűsége” pedig centrális jelentőségű minden függőrendszerekbe fűzött társadalomban, a kettő azonban mintegy morfológiailag zárta ki egymást; a lovagi *honor* és a vazallusi *fidelitas* egyedül a nyugati hűbériségben lépett szerves fúzióra. Hogy az emberi méltóság a politikai viszonylatok konstitutív eleme, azt Európa közvetlenül nem az antikvitástól, hanem a hűbériségtől örökölte — s persze ott őrizte meg, ahol a formaváltások organikus nyugatias folyamatában az emberi méltóság bennmaradt.

Mindezen túl a hűbériség területiális következménye, a sok-sok kis, saját szokásjoggal élő tartomány az interkommunikáció adott szintjén sokkal alkalmasabb talaj volt általában a közvetlen jogszerűség kifejlődésére és a jog mint „szokás” (*mos terrae*) minuciózus érvényesülésére, mint a nyersen és felülről tagolt, elnagyoltan tágas és uniformizált politikai-kormányzati keretek. Ez volt az a közeg, mely lehetővé tette, hogy a jog és kormányzat „alulról felfelé” ható elvei a lokális szinteken minél több ponton áttörjenek a hatalomgyakorlás „felülről lefele” érvényesülő mechanizmusán — hogy W. Ullmann fontos jogtörténeti tipológiáját idézzük („ascending — descending conception of law and government”). Ez áll különben a kulturális szférára is. A hűbéri udvarok sokasága, ez a mozaikszerűen sokszínű és értéknormáiban egységes milió volt a műhelye, mint tudjuk, már a 11–12. század óta egy keresztény, de autonóm módon laikus kultúrának, értékrendnek és étosznak, nem utolsósorban bölcsője a nemzeti irodalmaknak; sok furcsaságot és mesterkéeltséget levette végül is innen ered az európai magatartásban például a „*virtus*” és a „*mérséklet*” (*temperantia*) egybehangolása.

Végeredményben a régi képletek csaknem teljes lebontása után ez a különös mozaikszerű, ceremóniális és manierista hűbéri világ volt az, mely a maga módján hozzálátott a társadalom és állam valaminő újszerű viszonyításához is. A kifejlett hűbérrendszerben az állam igazgatási, katonai, fiskális, bíraskodási funkciói szinte maradéktalanul elszakadtak az uralkodói hatalomtól, hogy lesüllyedve mintegy lépcsőzetesen eloszoljanak a „hűbértársadalomban”, ahol aztán minden szinten külön-külön integrálódtak, egybeolvadva a földbirtoklás ugyancsak lépcsőzetes rendszerével. Az uralkodói hatalom istenkegyelmiséggel indokolt elvi szuverenitása kiürülten lebegett az egész szövevény felett, éppúgy, mint a hatalom augustinusi legitimációja, a „béke és igazság őrzése” e földön. A királyi hatalomnak annyiban volt realitásfedezete, amennyiben az uralkodó nem mint szuverén, hanem *suzerain* (a vazallusok hűbérurainak főhűbérura) gyakorolta azt. Azt lehetne tehát mondani, hogy a szuverenitást mintegy felparcellázva magába szívtá a társadalomnak egy újonnan képződött „politikai” szektora, ha ennek egyáltalán sok értelme lenne, mert a felparcellázott képlet nem hasonlított már semmiféle szuverenitásra, a hűbérviszony kizárólag vertikális képlete pedig alig hasonlított bármiféle koherens „politikai társadalomra”. A területiális hovatartozás és a hűbéri függés, mint tudjuk, éppen nem esett feltétlenül egybe. E paradoxonnak azonban hosszú távon mégis hatalmas jelentősége volt éppen paradox mivoltában — azáltal, hogy a szuverenitás fogalmát tökéletesen relativizálta, és annak széthullt elemeit bizonytalanul átutalta a „társadalom” szférájába. A nagy hűbéreseks végül is, ha akarták, mégiscsak felfoghatták magukat egyfajta „politikai társadalomnak”. Ebben a milióban formálódott ki a *contrat social* nagy jövőre hivatott embriója.

Valójában persze, mint minden gyermeknek, két szülője volt: a hűbériség és az Egyház; az utóbbi természetesen abban a világi hatalomtól független helyzetében, mely a Nyugatot eleve jellemezte, de VII. Gergely idején minden korábbiánál hangsúlyosabb

„szabadsággal” szólt bele a világ dolgaiba is. Teoretikus általánosítás erejével első ízben 1080 táján egy radikális gregoriánus értekezés fejtegette, hogy az uralkodót a „néphez” (*populus*) egyfajta „szerződés” (*pactum*) köti; ha az uralkodó „a szerződést, mellyel megválasztották, megszegi” – jogosult a szerződés felbontása, az ellenállás. A háttér egyik fele a keresztény univerzalizmus két ágra hasadása, ami belső logikával hajtotta a reformpápaságot a császári hatalom teoretikus gyengítésére, egyáltalán a világi hatalom mint olyan kitessékelésére a szakrális hatáskörből, következésképpen a hatalom merőben evilági és racionális eredeztetésére – elindítva ezáltal egy feltartóztathatatlan folyamatot: az európai gondolkodás visszatérését az antik forrásokhoz, a politikum kihámozását a teológiából, lehámozva és a szemétkébe dobva végleg a hatalom köré tapadó „barbár” képzetek foszlányait is. A hatalom forrásaként felfogott „nép” motívuma már a justinianusi *Institutiones*ből előásott érv, egyelőre persze merő jogászfi fogásként a „tyrannus” császárral szemben. Ám a „szerződés” gondolatát az antik államteória nem ismerte, jóllehet Cicero alkalmilag említ egyfajta *pactiot* a nép és a hatalmasok közt, az Ótestamentumban is szó esik Izrael vénei és Dávid király „frigykötéséről” Hebronban. A háttér másik fele nem az ókor, hanem a hűbériség, melynek szerződésszerű alapvetése már vagy két évszázada kezdte megtalálni az utat az „állami” szférába. Már például Kopasz Károly fővezallusai, frank és aquitán előkelők hangzottatták, hogy ha a király „bármiben is e szerződés ellenére (*contra tale pactum*) cselekedne”, elmozdítják (856). A gondolat közvetlenül a hűbéri *felonia* eszméjéből csírázott ki; a király (mint *suzerain*) és hűbéreseinek viszonylata már a 9–10. században éppúgy pseudo – „államjogi szerződés” formáját öltötte, ahogy például a királynak letett alattvalói eskü a hűbéreskü formuláját imitálta („hűséges leszek, ahogy az ember hűséggel tartozik hűbérurának...”). A társadalmi szerződés motívuma aztán annak nyomán vált ki hűbéri burkából, ahogy két évszázadon belül formálódóan volt egy olyan „társadalom”, mely immár valamilyen mértékben csakugyan az antik *populus* szerepében viszonyíthatta magát az államhoz; rendi burkából viszont annak arányában volt kihámozható, ahogy századok múltán kezdett megszületni a társadalom mint „minden ember” koncepciója.

A folyamat meg sem indulhatott volna, ha történetének első három évszázadában a Nyugat el nem végzi a politikai szuverenitás trónfosztását, majd következő három évszázadában el nem kezdi a maradék szuverenításelemek szétoztását egy „alulról” és vertikálisan képződő társadalmi képletben. A folyamatot újabb három évszázad folyamán aztán az bontakoztatta ki, hogy a nyugati fejlődés különös sodrású dinamikája, a „második feudális korszak” (1050–1300) kibontakoztatta a vertikális függőviszonyokon áttörő horizontális erővonalakat, előbb a társadalom, majd az állam új integrációit, aminek nyomán lehetővé vált az újból értelmet nyert szuverenitás megosztása a megszülető „politikai társadalom” és a megerősödő monarchiák uralkodói között.

*

Az ezredfordulóra kiépült szerkezetet az a történetileg egyedi alapvonás jellemezte, hogy egyszerre volt „civilizációs” értelemben tágan univerzális és politikai viszonylataiban szűken lokális. A kettő termékeny feszültségéből nemcsak afféle energiarobbanások sülték ki, mint a keresztes hadjáratok, a Mediterraneum visszahódítása és Európa kitérítése, hanem szükségképpen fakadt az a koncepció is, hogy a hűbérvizonylatokba „verti-

kálisan" beletagolódo lovagság egyszersmind a kereszténység „horizontális” tartóereje. Abból a 9–10. században kikristályosodó szemléletből, hogy a világi hatalmak mellett autonóm és korporatív intézményi egységet, „misztikus testet” (*corpus mysticum*) alkotó egyház tagjai a világban egységes rendet alkotnak (*oratores*), önként következett, hogy ugyanebben a világban a hadakozók (*bellatores*) politikai függőviszonyaiktól hasonlóképpen függetlenül, kizárólag „funkcionális” társadalmi létükből következően rokon jellegű autonóm és korporatív egység, „rend” részei. A rendi gondolatot az egyház kezdte propagálni 1000 táján, elismerve persze, hogy a munkát végzők (*laboratores*) is egyfajta „funkcionális rendet” alkotnak. A szerkezeti feltétel adva volt abban a negatívumban, hogy nem léteztek centralizált államhatalmak, melyeknek módjuk lett volna a „funkcionális” az állam organizmusából levezetni; az anyagi feltétel adva volt abban a pozitívumban, hogy a kibontakozó agrárforradalom és városiasodás jóvoltából a lovagok létnívója és presztízse ugrásszerűen megemelkedvén, módjukban volt realizálni, hogy csakugyan olyan minőségű szabadság illeti meg őket, „Krisztus bajnokait” (függetlenül attól, kiknek az alattvalói és vazallusai), mint aminőt „Krisztus misztikus teste” élvezett a világi hatalmaktól való intézményi különállásban. Alighogy az investitúraharc idején centrális jelszóvá vált az „Egyház szabadsága” (*libertas ecclesiae*), azonos talajból hajtott ki a nemesi szabadság (*libertas nobilium*) eszméje.

A dolgok logikája azonban nem rekedt meg ezen a szinten. Fentebb már jeleztük, miként következik a szuverenitás felparcellázottságából a Nyugat városiasodásának egyedi vonása, a városi autonómia — jogok és hatáskörök olyan együttese, mely más magaskultúrákban az „állami” szuverenitás része. A Nyugatot az is hozzásegítette persze, hogy holmi heterogén városi „népesség” helyett egy egységes szabadság (*libertas civium*) eszméjét megvalósító polgárság szelektálódjék ki a *laboratores* „funkcionális” ideálsémájából, hogy az antik múlt municipális modellje Észak-Itáliában a sötét századokban sem süllyedt el teljesen, s úgy sugárzott ki észak-nyugat, Flandria felé, majd keletre, ahogy a városi zónák kiterjedtek. Ha még 1120 körül a francia Guibert de Nogent apát méltatlankodva kárhoztatta is, hogy a „*communák* új és förtelmes nevétől” visszhangzik az egész nyugati keresztény világ, „melyeket szolgák létesítettek minden jog és isteni törvény ellenére”, ebben valójában már javában a struktúra törvénye teljesedett be; alig két-három generáció kellett csak hozzá, hogy a méltatlankodó utódai már a világ legtermészetesebb dolgaként, azaz teoretikusan is a természetjog (tehát isteni törvény) folyományaként könyveljék el a kommunális létet, mint a világban létező „szabadságok” sokaságát.

Nincs még egy korszak a római köztársaság és a francia forradalom közt, mely a szabadság jelszavát oly fennen és sűrűn (noha oly sokféle tartalommal) hangoztatta volna, mint a Nyugat 12–13. százada. A kórusba belevegyült már a parasztság hangja is, elsőként az újonnan feltört földek telepesei, majd egyre erősödve a többieké, minthogy fegyverként ott volt kezükben a gombamódra szaporodó városokba való húzódás, ahonnan viszont a pozitív jogok mintái sugároztak ki; de ott volt mögöttük a „második feudális korszak” gazdasági dinamikájának a földesurakat meggyőző vagy kényszerítő sokféle érve is. Mindez együttesen belső törvényszerűséggel tágitotta ki a legalsó szintekig a struktúra szervezőelveként a „szabadságokat” — ha a társadalom hierarchikus lépcsőzetén lefelé egyre nyilvánvalóbb volt is, hogy olyan értékről van szó, melyeknek csak egyik oldalára van ráírva a *libertas*, a másik oldalon ennek értékét a szabadság mint „privilegizált jogállapot” minősíti és relativizálja. Más régiók feudalizmusai is ismerték, persze, a

szabadság valaminő fogalmát, még paraszti szinten is, az azonban már nyugati sajátosság, hogy a szolgaság és különféle köztes állapotok kiiktatásával a parasztság egésze jutott korlátozott, de nagyjában-egészében homogén pozitív jogokhoz, melyeket nemcsak a „szokás” szentesített, hanem írott „szerződéses” jelleg is garantált. „Semmiféle cenzus nem vethető ki, csak ha írásban van” – ez az elv (1142) Észak-Franciaországból sugárzott ki ama határokig, ahol *Europa Occidens* végződött.

A „szabadság kis köreinek sokasága”, amiben Bibó István joggal látta a nyugati fejlődés alapvetését, végeredményben a maga territorialis és rendi tagoltságában is néhány alapmodell köré szerveződött; a sokaságban az egység abban állt, hogy hovatovább a „szabadságok” váltak a struktúra belső szervezőelvévé. Ebből következett valami, ami a középkori Nyugatot oly élesen elhatárolja sok más civilizációtól: a „társadalom” autonóm fogalmának kialakulása. Mert igaz ugyan, hogy a hierarchikusan tagolt társadalmi csoportok határait mindenütt „felülről” vonta meg valamilyen autoritás, minthogy azonban az autoritás nem volt azonos a szuverenitással, a territóriumok belső működésében valamilyen mértékben mindenütt érvényesültek „alulról felfelé” ható („ascending”) jogelvek és „szokások” – minél pregnánsabbá váltak a „szabadságok”, annál inkább. Akárcsak a legalsó szinten, a legkisebb faluban is maga a faluközösség gyakorolt a földhasználat szabályozásától kezdve egy sor kisebb jogot. E jogok felfelé haladva mind nagyobbak és nagyobbak voltak, egészen addig, hogy maga az uralkodó sem tehetett semmi érdemít hűbéreseinek *consilium et auxilium*a nélkül; éppen e kollektív és szokásszerűen legitim jogok összességét nevezte a kor „szabadságoknak”. Minderről sok részlet elmondható lenne, de itt már csak azért is mellőzhető, mert maga a kor kereste és találta meg az absztrakciót, hogy kiszűrje a sokféleségből a közöst.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a fejlődés nemcsak elvben, hanem gyakorlatban is létrehozott többé-kevésbé autonóm módon működő társadalmi csoportokat; többet mondunk azonban, ha úgy fogalmazunk, hogy ilyen csoportok nemcsak a gyakorlatban léteztek, hanem maga az autonóm társadalmi lét elvben is elnyerte legitimációját.

Adva voltak egyrészt a valóság tapasztalati tényei, másrészt adva volt a „sokaság egységének” keresztény filozófiai princípiuma (*omnis multitudo derivatur ab uno et ad unum reducitur*) azzal az augustinusi indítatással, hogy maga a kereszténység egyfajta dualista létű „társadalom”. A Szent Ágoston-féle két *civitas* nem két „államot”, hanem kettős „társadalmat” jelent (*duas societates hominum quas mystice appellamus civitates duas*). A keresztények társadalma, a 9–10. században hangsúlyt nyert felfogás szerint, e földön az egyházban „testesül meg”, következésképpen korporatív természetű, ama bizonyos már emlegett „misztikus test”. Minthogy a Részben az Egész tükröződik (s kell, hogy tükröződjék), már korán kezdett kihajtani a teológiából egyfajta „politikai teológia”, csúcspontján Johannes de Salisbury *Policrati*usával (1159), mely minden legálisan létező emberi közösséget, magát az államot is egyfajta *corpus mysticum politicum*nak fogta fel és közös működési elveit kereste. A döntő fordulat aztán akkor következett be, amikor egyidejűleg a 12. századi Bolognában a római jog teljes szövegében való feltárása nyomán megszületett az európai jogtudomány, nyomában pedig egy immár nem teológiai színezetű, nem is merőben csak antikizáló, hanem autochton középkori társadalom- és államelmélet. Az út a teológiából a glosszátorokon, kánonistákon és kommentátorokon át vezetett Aquinoi Tamás jóvoltából a skolasztikába és a legisták jóvoltából a politikai publicisztikába, hogy az egész termékeny korszakot – melyhez a francia forradalom előtt

csak a Bodin és Montesquieu közti korszak fogható – Marsilius de Padova *Defensor pacis* (1324) juttassa csúcspontra. Ebben az eszmei párlatban mindennél koncentráltabban figyelhető meg egy struktúra természete.

Az ügynek sajátos módon csak jót tett, hogy a gondolkodók egy része ma már furcsán szörszálhasogatónak tűnő spekulatív absztrakciókba merült el, hiszen egyébként aligha is lehetett volna a valóságban létező különféle közösségtípusok, falvak és városok, tartományok és királyságok, ráadásul az univerzális egyház (ez az ötös „tipológia” volt a legelterjedtebb) mibenlétének és működéselveinek közös nevezőit megtalálni, s ráadásul mindezt még mondjuk Arisztotelész szempontjaival is egyeztetni. Éppen ez a spekulatív jelleg segítette az áttérést: meglevő valóságelemeket kellett oly módon artikulálni, hogy azok határozott karakterrel fejezzék ki a közös lényegét, ami aztán visszahatott a valóságra. Fel lehetett-e fogni például a lovagot vagy valamely földesúri alattvalót „polgár-nak” az antik *civis* vagy az itáliai város polgárának értelmében, viszonylataikat pedig *civilis* viszonylatoknak? Csak igen-igen távolról. Minthogy azonban a gondolkodók ezt tették, máris artikuláltak bizonyos objektív „strukturális” elemeket, ami aztán visszahatott a struktúrára.

Egészen összevontan, háromféle elvi felszabadítást végzett el a 12–13. század – a már kialakult „szabadságok” realitása alapján.

Először is elvileg fel kellett szabadítani különféle autoritások alá tartozó embercsoportokat egyoldalú alattvalói minőségükből (*populus subditus*). A gondolkodás tehát kidolgozta a modellt, hogy minden elképzelhető, legitim módon létező „nép” (*populus*) egyszerre olyan korporatív természetű (*corpus*) közösség (*universitas* vagy *communitas*), mely a keresztény társadalom nagy organizmusába külön-külön közfunkciót betöltő autonóm „társadalomként” (*societas publica*) tagolódik be. A legradikálisabbak, például Baldus de Ubaldis elmentek odáig, hogy szentesítették bármiféle közhasznú társadalmi csoport felsőbb autoritás engedélye, hatalma vagy privilégiuma nélküli (*sine auctoritate principis, absque licentia superioris*) legitim létezését is. Minden ilyen autonóm társadalmat a felsőbbiséggel szemben való „képviselési elvtől” kezdve kommunális jogok konkrét összességén át megillette a jogi vagy politikai személyiség (*persona ficta* vagy *politica, repraesentata*) minősége. Legalábbis a nagy egyetemekről már igen korán úgy tekintettek a keresztény világra, mint belsőleg azonos princípiumok szerint, noha különböző hatásokkal működő és különféle kiterjedésű „társadalmak” organizmusára.

Másodszor, elvileg fel kellett szabadítani a különféle hatalmak alá tartozó individuumokat egyoldalú alattvalói minőségükből (*fidelis subditus*). Ez logikusan következett az előbbbitől, s az elmélet a való életben formálódó viszonyokat világos és normatív kategóriákba foglalva csakugyan le is szögezte, hogy minden ember kettős minőségben tagolódik be a világba: „alattvalói” státusa mellett egy személyben valamely társadalmi közösség egyenrangú „tagja” (*membrum communitatis, societatis*). Amiből következett, hogy részese meghatározott kommunális jogoknak, azaz egy horizontális jogképletnek, függetlenül „vertikális” függőviszonyától.

Harmadszor, elvileg fel kellett szabadítani az embert, a természeti lényt, az alattvalót és keresztény hívőt az arisztotelészi „politikai lény” (*animal politicum*) minőségében is, amihez viszont ki kellett hámozni a politika fogalmát az etikából, ahova a teológia hosszú időre bezárta. Ezt már nem a jogászok, hanem a filozófusok végezték el, a politikát előbb *ethica publica* gyanánt fogva fel, majd világosan leszögezve (Aquinoi Tamás), hogy az

ember „természetétől fogva” politikai lény, a „politikai erények” pedig önmagukban, a keresztény és „teológiai erények” (hit, remény, szeretet) nélkül is közösségalkotó tényezők. A *politizare* szó 1250 körül jelenik meg a Nyugat közös nyelvében. Ugyanakkor a gondolkodás el is szakadt az arisztotelészi naturalizmustól, az ember politikai minőségét a római-neosztoikus minta szerint többnek, magasabbnak fogva fel „természeti” mivoltánál; ezt fejezte ki a *naturalis-civilis* ellentétpár. Ily módon jelenik meg a Nyugaton a *societas civilis* fogalma a 13. század derekán a fenti autonóm társadalomfogalom szinonímájaként, mint az antik „jog és közhaszon egységeként” (*unitas iuris et publicae utilitatis*) szemlélt *populus* reprodukciója, azaz még nyomatékosabban a „politikai társadalom” és a *civilis* viszonylatok alapmodellje – a „feudális kontextusban”.

A modellt két irányban kellett szembesíteni a valósággal. Az egyik a feudális függőviszonyok szövedéke volt, ahol is a szembesítés az erőviszonyoktól függött, attól nevezetesen, hogy egy adott közösség a kommunális szabadságoknak milyen fokozatát volt képes kiküzdni a kor ideáltípusához, az itáliai városállamhoz képest. A másik irány a feudális állam volt. Az elvileg létező „társadalmak” közt természetesen ott volt a helye már 1200 táján a *communitas regni* kategóriájának is, és pedig legfelül a világi közösségek hierarchiájában, csak éppen meglehetősen üresen, minthogy maguk a monarchikus kerektek voltak egyelőre még meglehetősen üresek.

*

A nyugati fejlődésnek nemcsak az a sajátossága, hogy létrejött egy struktúra, melyről ilyenformán lehetett okoskodni, hanem az is, hogy mintegy a Mengyelejev-féle táblázatban a még felfedezendő elemek helyéhez hasonlóan, a gondolkodás már jó előre ki is jelölte az állam „társadalmi” pólusának helyét, lényegileg elvben már tisztázta is az uralkodó és a társadalom politikai szektorának viszonyát, mielőtt még e viszonylat a rendi gyűlések formájában – 1300 táján – intézményessé vált. Ami pedig még különösebb, a gyakorlat többé-kevésbé igazodott is a teóriához.

Ebben nemcsak a jogtudósok játszottak közre, hanem maga a kereszténység feje is, aki a császárral való küzdelmében szövetségest keresett a *Sacerdotium* és *Imperium* feszültségén kívül álló még igen zsenge monarchiákban. Azáltal, hogy a III. Ince pápa nevezetes (utóbb oly gyakran idézett) bullájában kimondta a *rex imperator in regno suo* maximáját (1202), voltaképpen előlegként szentesítette a még éppen csak születőfélben levő nemzetállamok szuverenitását. A tétel nem egyebet mondott ki, mint hogy minden királyt megilleti a jogoknak az az összessége, mellyel az akkor már feltétlen tekintélyű római jog ruházta fel a szuverént, s amelyet addig egyedül a császár vindikált a maga névleg váltig „római” birodalmának. Paradox módon Krisztus helytartója utalta ki a királyoknak a „hatalom teljességét” (*plenitudo potestatis*), ami e kiutalásban legalábbis elvileg benne rejtett, miközben másfelől meg elvben minden világi hatalmat pápai hűbérnek tekintett; a spirituális főhatalom utalta a világi hatalmakat merőben laikus legitimációra; az univerzális főhatalom szentesítette a nemzeti államokat – melyek aztán hamarosan felbontották az univerzalizmust, közülük a legerősebb, a francia pedig egy évszázad múlva megbuktatta magát a spirituális főhatalmat is VIII. Bonifác személyében. E termékeny paradoxonok megint csak az európai dinamikához tartoznak.

Valójában persze a monarchiák nem azért kezdtek erősödni, mert a pápaság feljogosította őket erre (a római jogot pedig pápai kiutalás nélkül is felfedezték), hanem mert

immár megvoltak az állami integráció erőforrásai. Mindez csupa új fejlemény volt, a városiasodás éppúgy, mint a hűbérjog átalakításával a nagyhűbéresek feje felett elérhető nemesi rend vagy az egyház által kiképzett jogászrend. A születő nemzeti államokat teljes félélévezredes diszkontinuitás választotta el az adott civilizáció kezdetén elsikkadt birodalmi és germán intézményektől, morfológiailag újszerű képletek voltak. A fejlemények, melyek például a francia monarchiát Fülöp Ágosttól Szép Fülöpig (1180–1314) kiemelték a hűbéri tagoltságból, nagyjából ismertek.

A római jog és államteória, az említett pápai kiutalás tárgya, minden gazdagságával együtt éppen a legkényesebb ponton maga volt az ambivalencia, minthogy kétféle államforma, a köztársaság és a császárság elveinek egybeolvasztásából keletkezett. A fókuszban álló ulpinianusi maximából, miszerint a hatalom eredeti birtokosa a nép, mely hatalmát utóbb átruházta a császárra (*translatio imperii*), egyaránt ágazott út a „népszuverenitás” és az „abszolutizmus” felé, aszerint, hogy a szinkretikus anyagból mit és milyen hangsúllyal emeltek ki. Mindenesetre az anyag immár lehetővé tette a szuverenitás megfogalmazását, az átalakuló valóság pedig egyáltalán a kérdés feltevését, minthogy immár csakugyan voltak uralkodók és társadalmi erők, akiknek viszonyát tisztázni lehetett, sőt kellett, mert egyik sem a másik derivátuma volt – ellentétben például az Iszlámmal, ahol a kérdés fel sem merült, minthogy a kalifa, utóbb az emir, a szultán teokratikus diszkrécionális hatalma a szent törvény, a *shari'a* „beteljesítésében” állt politika, háború, adózás, bíraskodás terén egyaránt, minden alattvaló felett. Ilyen irányba a nyugati fejlődés már azért sem mehetett, mert már a germán uralkodót is kötötte a társadalom nagyjai által őrzött „szokás”, az Egyház pedig már a korai középkorban elfogadtatta, hogy a keresztény uralkodót morális erővel *köti* az augustinusi *pax, iustitia, pietas* megvalósítása, amihez utóbb a hűbéries „szerződéses” gondolat járult; az ezeket megszegő „tyrannust” jogszerűen lehetett trónjától megfosztani. De mélyen áthatotta az államszemléletet az említett politikai teológia is, miszerint az állam „misztikus testében” a király csak a „fej”, akinek meg kell őriznie a „tagokkal” való harmóniát. E többfelől bebiztosított ideológiai szerkezetben most már az volt tisztázandó, hogy a való életben kik a *corpus politicum* „tagjai”, akikre a római *populus* funkciója hárul, s melyik funkciója: a köztársaságkori vagy a császárkori?

Ez a tisztázás nagyjából 1200 és 1300 közt következett be, és pedig ama axióma jegyében, hogy a hatalom forrása a „nép”. Ezt a sarkítélet a pápai udvar szélsőséges hierokrátián kívül alig vitatta valaki. Az istenkegyelmiség sem jelentett túlzottan nagy problémát, hiszen könnyen áthidalható volt azzal, hogy a hatalom végső fokon természetesen Istentől van, de a „nép közvetítésével” (*mediante populo*). A kulcskérdés már a 12. századi glosszátorok számára abban állt (holott egyikük-másikuk még valóban oly doktriner módon okoskodott, mintha váltig néhai Justinianus császár uralkodott volna a földön), hogy a nép valóban „minden hatalmát” (*omne suum imperium*) átruházta-e az uralkodóra, avagy „valamit megtartott belőle” – mint Odofredus és sokan mások, a bolognai többség már akkoriban vallotta. Sőt akadt, aki már e körben is oly radikálisan foglalt állást (Hugolinus), hogy a király csak *quasi procurator* minőségben áll az állam élén. De ki mindenki alkotja a „népet”?

A nép természetesen a *civilis societas* – hangzott a válasz már a 13. században, vagyis az a fajta korporatív komunitás, mely a monarchia keretei közt is reprodukálódik, aminthogy létezik valamely városban vagy tartományban. De ki mindenki tagja a

„társadalomnak”? Hogy a nép egy tág értelemben „minden ember”, azt természetesen a kor sem tagadta, aminthogy olvasmányaiából ismerte a demokrácia fogalmát is (*democratia id est potestas populi*), hogy mindjárt mélységes idegenkedéssel el is vesse, mint a „lehető legrosszabb politikát”, ahol a nép maga a kegyetlen zsarnok. A nép különben is csak *naturalis* sokaság, nem pedig *civilis* „társadalom”. Az átszűrő kulcsfogalom eleve ott volt a korporációs elmélet „képviselési” elvében. Valamely közösség azáltal *persona politica* (vagy *repraesentata*), hogy több mint tagjainak összege, „örök életű” identitás; e minőségét pedig úgy nyeri el, hogy „minőségi” része – *qualitate*, nem pedig *pluralitate* – „reprezentálja”, azaz testesíti meg (*pars sanior*). Tulajdonképpen már azelőtt tisztázódott, mielőtt az első rendi gyűlések összejöttek volna, hogy az egyház, a nemesség és a polgárság, a *corpus politicum* „tagjainak” elitje „reprezentálja” a királyság *communitását* a politikai test „fejével”, az uralkodóval szemben.

Ez a „*pars pro toto*” szemlélet éppoly axiomatikus volt, ahogy másfelől a 13. századra többségre jutott az a nézet, hogy a nép nem pusztán történeti és elvi forrása a hatalomnak, hanem valamiképpen gyakorlásában is részesedik. Egyáltalán a *regimen politicum* nevet csak az a kormányzat érdemelte meg, melyben valamiféle megosztás érvényesül. De hogyan? Ezt a legnehezebben megválaszolható kérdést sokan homályban hagyták, megelégedve azzal, hogy a szuverenitás valami lebegő állapotban megoszlik a „politikai testben”. Az egész gondolatkörbe bekapcsolt természetjog aztán valamivel pontosabb válaszhoz vezetett, átmentve valamit az antik elméletben rejlő „abszolutista” elemekből is. Előadódhat olyan kivételes „szükséghelyzet” (*necessitas*) – szolt az okoskodás már 1300 előtt –, például ellenséges invázió vagy belső lázadás, eretnokség, melyben a természetjog felhatalmazza az uralkodót (aki ilyen esetben *lex animata*), hogy a törvények alól feloldozva (*legibus solutus*) azaz „abszolút” módon járjon el, vessen ki adót, rendeljen el hadjáratot – de csakis szükséghelyzetben és a „közjó” érdekében. Csakis erre az esetre áll az antik tétel, hogy a császári rendelet törvény erejével bír. Normális körülmények közt az emberi törvény (*lex humana*) a mérvadó, mely a természetjog derivátuma, letéteményese pedig a „nép”; normatív módon ugyanis a király a törvény „alatt” áll (*rex sub lege*). Az antik abszolutista tételeket pedig ellensúlyozni lehetett azzal a *Codex* egyik eldugott helyéről előásott másik antik tétellel, mely a rendi „parlamentarizmus” jelszava lett: ami mindenkit érint, azt mindenkinek jóvá kell hagynia (*quod omnes tangit, ab omnibus approbetur*). Innen már csak egy lépés, hogy Marsilius de Padovánál már határozottan körvonalaazódjék a „törvényhozó hatalom” (*legislator humanus*) fogalma. Csakis ennek autoritásából cselekedhet vagy hozhat rendeleteket az uralkodó, mint az állam igazgatási feje (*administrator rei publicae*); egyben pedig az uralkodó „rész” (*pars principans*) az állam többi, a törvényhozásban képviselt „részeivel” való viszonylatban. Itt már csírájában megfogalmazódott valami, amit ma végrehajtó hatalomnak, az egész kettősségre nézve pedig a hatalmak megosztásának mondunk.

Ez az egyetlen évszázad sodrában elvileg felvázolódó szerkezet az 1300 körüli évtizedekben kezdett a gyakorlatban funkcionálni a rendi gyűlések formájában – éppen nem valami fényes módon, két okból. Egyrészt mert a divergens rendi önérték gyakran inkább fékezte, semmint elősegítette az állam működését, másrészt mert éppen mire a politikai mechanizmus megszületett, az egész gazdasági-társadalmi struktúra Nyugaton mély és hosszan tartó válságba jutott. De nem is a „parlamentarizmus” valami előlegezett ideálképe olvasandó ki a középkorból, éppoly kevésbé, mint a demokrácia csírája. Hogy

azonban a politikai masinéria rossz hatásfokkal működött, mögötte a „politikai társadalom” éppoly szelektív volt, amilyen rendileg tagoltak a „szabadságok”, nem homályosítja el aényt, hogy maguk a modellek kiformalódtak, és a mikrostruktúrákban nagyon is termékenyeknek bizonyultak. A középkor egyidejűleg lezajló „technikai forradalma” olykor ormótlan és igen tökéletlen hatásfokú gépeket produkált, de jól működő gépek mérhetetlen sokaságát is, amihez fogható az ókor nem ismert. Egy-egy ilyen gép csak nagyon távolról hasonlít valamely modernhez, ami azonban nem változtat azon, hogy mondjuk a sok szerszámos munkagépeket működtető bütökös tengely vagy a szélmalom fordulatingadozásait kiegyenlítő lendkerék feltalálása nem egyéb, mint a szinkronikus vezérlés, illetőleg a centrifugális regulátor elvének felfedezése. A technikátörténet újabban úgy látja, hogy a középkor 14. században megrekedt és az újkor 18. században kezdődő ipari forradalma „az Óvilág és Amerika atlanti partvonalaihoz hasonlóan – szinte hézag nélkül illeszkedik” (Endrei W.).

Figyelmet érdemel végül egy fontos körülmény. A „társadalom” fogalma természetesen azt az alakzatot vette fel a nyugati középkorban, amit az adott struktúra lehetővé tett, de az alapmodellben nemcsak a szűkítés, hanem a tágítás lehetősége is immanensen benne rejtett. Amikor Nyugaton normatív erőre emelkedett, hogy az uralkodó felelős a „népnek”, akkor ez természetesen nem azt jelentette, hogy általában „alattvalóinak”, de még csak nem is egyszerűen azt, hogy a rendi képviselő fizikailag jelenlévő összességének tartozik felelősséggel. Az uralkodó a *populus* kontrollja alatt állt, erről pedig minden jogász tudta, hogy olyan korporatív identitás és jogi személy, mely több, mint tagjainak összege és „sohasem hal el” (*nunquam moritur*). Ez finom disztinkció, de távlatokat nyitó disztinkció. Az uralkodó ugyanis e modell szerint végeredményben a „társadalom” absztrakt fogalmának tartozott felelősséggel.

III.

Szokványos elképzelés szerint a quedlinburgi követjárás (973), majd a II. Szilveszter pápa-féle korona máris kijelölte a magyarság helyét az európai tablón. Való tény, hogy miután a Nyugat expanziójának veszélyeit és előnyeit felismerve, Géza fejedelem és Szent István a magyar népet a keresztvíz alá hajtotta (ahogy a kereszténnyé vált Piastok a lengyelekkel, a Přemyslidák a csehekkel tették), e kitáguló térségre hamarosan átment az *Europa Occidens* neve. A „Nyugat” fogalma úgy tágult, ahogy a latin kereszténység tágította: „civilizációs” gyűjtőfogalommá vált. Civilizáció és struktúra azonban jó ideig más-más koordinátákhoz tartoztak.

Az orosz népet például a Rurikidák a kialakuló Európa másik pólusa felől hajtották a keresztvíz alá, az állam és társadalom szerkezete azonban kezdetben az „új barbárok” térségében több belső rokonvonást mutatott, mint ahogy Esztergom (vagy Gniezno vagy Prága) Rómához, a kijevei metropolita viszont Bizánchoz viszonyult. Ezen még az a tény sem változtatott sokat, hogy az intézményi keretek nyugati vagy bizánci veretűek voltak, annál kevésbé, mert a kijevei állam legalább annyira normann hatásokat is abszorbeált, mint bizánciakat. A közös nevező abban állt, hogy a történelmi váltás elemi erejű sodrása mindenütt hatalmas súlytöbbletet biztosított az uralkodói hatalomnak az egyelőre meglehetősen amorf társadalmak felett; az államok pedig itt is, ott is – Th. Mayer tipológiáját

alkalmazva — területi-intézményi alapokra helyezett „kiséretjellgű” képletek voltak. A proto-feudális szláv *druzszina* vagy a magyar *jobbágy*-kiséretviszony (eredetileg: „kiséret-tag”, a legelőkelőbbektől a várvezérekig) sok tekintetben ahhoz hasonlóan az uralmi központ köré rendeződő koncentrikus körök formájában határozta meg az uralmi szerkezetet, mint a 6–7. századi nyugati germán királyságokban. A társadalomszerkezet hasonló analógiákat mutat: az egyház és egy szűk születési arisztokrácia, másfelől teljességgel heterogén parasztnépeség (jelentékeny rabszolga réteggel) között ugyancsak képlékeny, bomlékony és jelentős részben korai feudális intézményrendszerekbe befűzött középrétegek. Ha az egyik oldalon az egyház római és az állam Karoling-mintájú intézményei talán egy fokkal fejlettebbnek is tűnnek, ezt a másik oldalon bőven ellensúlyozza, hogy az orosz fejedelemség a — már és még — virágzó bizánci-balti és arab kereskedelem találkozáspontján („a varégektől a görögökhöz vezető úton”) olyan városi bázison, Kijev és Novgorod népes empóriumain épült fel, amihez foghatót akkoriban még a Földközi-tenger visszahódítása előtt álló Nyugat nem ismert. E térséget a kezdeti századokban politikai, dinasztikus szálak is szorosabban fűzték egybe, mint részeit akár Nyugathoz, akár Bizánchoz. Legalábbis az 1200 körüli időig úgy látszott, hogy egy kulturálisan kétféle orientálódó, a struktúrák terén azonban rokon vonásokkal összefüggő autochton „kelet-európai” feudalizmus van formálódófélben.

Ez az ideiglenes és bizonytalan regionális képlet aztán az 1200 utáni évtizedekben bomlott fel, akkor viszont viharos gyorsasággal. A korai kijevi állam azért oly érdekes képlet, mert felvillantotta a lehetőségét Európa keleti pólusán — bizánci-orosz viszonylatban — egy ahhoz fogható „eredeti” későantik-barbár szimbiózisnak, ami a megelőző századokban Nyugaton római-frank relációban játszódtott le. Miután azonban a Nyugat expanziója nyomán bekövetkezett a kimerülő energiájú Bizánc első bukása (1204), majd hamarosan (1223, 1243) az eurázsiai nomadizmus duzzadó energiáját összpontosító mongol invázió nem csupán elvágta a Fekete-tengertől, hanem több mint két évszázadra uralma alá is hajtotta az egyébként is részfejedelemségekre bomlott orosz földet, ez a lehetőség befulladt; e tájon többé-kevésbé megmerevedett a feudalizmus kelet-európai archetípusa. Másfelől ugyanezekben az évtizedekben kezdett átcsapni elemi sodrással a Nyugat „belső expanziójának” hulláma az egykori Karoling-határvonalon — egyre több strukturális tartalommal töltve fel *Europa Occidens* „civilizációs” keretét a keleti sávban. A sodrás agresszív mellékhatásai („Drang nach Osten”) inkább csak az északi részekre jellemzőek az Elbától a Baltikumig; délebbre a nehéz eke, új művelési rendszerek, városiasodás nyomán inkább az előzőekben taglalt „szabadságok” keletebbre sodródása a lényeges mozzanat ama termékeny rombolás talaján, mely immár belső feltételeket kiteljesítve zilálta szét az állam korai feudális intézményrendszerét és differenciálta, majd új képletekbe integrálta a társadalom korai feudális nyers szövődékét — azt a képletet, melyre egy új tipológiai kísérlet a „state serfdom” megjelölést javallja (K. Modzelewski, 1977).

Mindaz, amit Bibó István a magyar középkor nyugatias „alkati vonásaként” vett számba, valós és lényeges szerkezeti elem, amit alig másfél évszázad (1200–1350) valóságos robbanásszerű transzformációja vázolt fel: a nemességnek és az autonóm polgárságnak az „egyház szabadsága” mellé iktatódó képletei, mindennek alapján pedig a szolgai állapot felszívódása, a parasztnépeség homogenizálódása — a „parasztnép első felszabadulása”, ami keletebbre kimaradt. Mi sem jellemzőbb, mint hogy a struktúra két szélső pólusán

egyidejűleg, az 1270-es évtizedben – a Nyugattal párhuzamosan, sőt nem egy országot megelőzve – kezdenek összegyűlni egyháziak és nemesek képviselői az első országos „általános gyűlésekre”, érlelődik a *communitas regni* koncepciója, másfelől ugyanebben az évtizedben – a Nyugathoz képest alig néhány évtizedes késéssel – jelennek meg itt is, ott is földesurak és parasztok hiteleshelyek előtt sajátos „szerződéses” megállapodásokra. Mindez éles cezúrával határolja el a Kárpát-medencét (s egyidejűleg a cseh medencét, a lengyel síkságot stb.) az „autochton” kelet-európai szerkezetektől, ahol az egyház a fejedelmi hatalom alá rendelődt, a fejedelmektől és bojároktól függő nemesség archaikus „szolgáló” jellege kizárt bármiféle korporatív egységet, a városi népesség nem vált autonóm polgársággá (még ahol meg is voltak az autonómia elemei, mint a mongoloktól is függetlennek maradt Novgorodban vagy Pszkovban, a tanács urai ott is bojárok voltak), a parasztság pedig megmaradt az újonnan feltört földek „szabad” parasztjaitól a szolgáltató és személyi függés változatos fokozatain át a rabszolgai *holop* állapotig, tarkán heterogén helyzetben. Nyugodtan eltekinthetünk e helyütt egy sor egyéb szerkezeti elem számbavételétől; már Bibó István a leglényegesebbeket emelte ki. Kérdés azonban, hogy eleget mondtunk-e, ha a Nyugathoz képest „egyszerűbb szövedékről, vidékiesebb jellegről” szólunk?

Az átfordulást a geográfiai Kelet-Európa nyugati pereméről a strukturális értelemben vett Nyugat-Európa keleti peremévé mindenekelőtt a fejlődés sajátosan összevont gyorsasága jellemzi. Olyan társadalomszerkezeti elemek, amelyek Nyugaton egy több fázisú, időben is mélyen tagolt fejlődésképletben, mintegy félévezred folyamán (9–13. sz.) épültek organikusan egymásra (mindig le is bontva valamit az előzőből és minden fázisban átrendezve a súlypontokat), e keletibb sávban, Magyarországon is, tagolatlan összevontsággal, alig másfél évszázad folyamán, és egymással párhuzamosan vázolódottak fel. Csoda-e, ha a formák hol némileg anorganikusan csonkák vagy nyerseks, hol viszont tagolatlanul elnagyoltak vagy hibridek maradtak, hol váltig átütődtek rajtuk archaikus vonások, vagy egymáshoz való nagyságrendi arányaikban ütöttek el a mintától? Mert a Nyugat kétségtelenül a „minta” szerepét játszotta, még ha e sorsdöntő alkati átalakulást nem is lehet holmi imitációra leegyszerűsíteni, hiszen a belső feltételek minden téren jelen voltak már 1200 előtt, sőt jelentős részben éppen ez magyarázza az átalakulás rapiditását; valami „imitatív” jelleg mégis tagadhatatlan, hiszen kész sémák és modellek segítették felgyorsulni a belső mozgást. Sajátos vonása e régió középkori „modernizálásának” az is, hogy aránytalanul nagyobb szerep jutott benne a „felülről” való átrendezésnek, mint a struktúrák kiformálódásának eredeti szinterein. A nyugati típusú feudalizmusra éppen az jellemző – mint láttuk –, hogy legfőbb szerkezeti alapelemei szerves spontaneitással, alulról épültek fel. A „társadalom” belső rendezőelvi dominánsak voltak az „állammal” szemben; a megerősödő új monarchiák már meglevő alapelemekre épültek, azok manipulálásában, átsúlyozásában, átrendezésében álltak reformjaik. Az a típusú „reformuralizáló”, akinek tevékenysége a struktúra alapelemeinek létrehozására irányul (akár a telepítések, jobbágyreformok, várospolitikai szférájára, akár bizonyos „hűbéri” szervezőelvekre vagy lovagi miliő meghonosítására gondolunk), jellegzetesen közép-kelet-európai jelenség – egy IV. Béla vagy Károly Róbert, egy Přemysl Ottokár vagy IV. Károly, egy Lokietek Ulászló vagy III. Kázmér.

A nyugatias struktúra alapelemeinek meggyökerezése, de a gyökérzet eleve ritkább alakzata adja meg az *Europa Occidens* keleti régiójának sajátos kétarcúságát már a

középkorban. Hűbériség? A képletet eleve az határozta meg, hogy a korai feudális intézményrendszer és a kezdetleges „kiséretjellegű” szerkezet felbomlása nyomán egymással párhuzamosan csíráztak ki „hűbér” és „rendies” szerkezeti formák – Nyugaton időben is két, egymást meghaladó történeti fázis termékei. Ez a körülmény megakadályozta azt a fajta mélyszántást, mellyel Nyugaton a mélyen tagolt hűbéri struktúra készítette elő a talajt. A hűbérviszony csökevényes magyar kiadása, a „familiaritás” például nélkülözte azt a mélyre hatoló intézményességet és állandóságot (tulajdonképpen magát a hűbértörzseket is), melynek a nyugati történelemben oly távolra mutató megtermékenyítő hatásairól a fentiekben szó esett. Miközben a hagyományosan „etatista” beállítottságú magyar történetírás egyfajta diadallal könyveli el azt a tényt, hogy a középkori magyar állam egységét a hűbéri széttagolódás végül is sohasem bontotta fel, elfeledkezik a passzívumokról. Ide tartozik egyebek közt a territorializmus megtermékenyítő kulturális és jogi funkciója. Végső fokon a hűbéri udvarok és a lovagi miliő hiányából következik az is, hogy a magyar nyelv a Nyugathoz képest vagy három évszázados késéssel merészkedett az írásbeliségbe; a hűbériség teljesebb formáival együtt kiesett a magyar történelemből egy szerves és autochton lovagi kultúra lehetősége is. Ugyanakkor viszont a „mélyszántás” hiánya miatt korán kiburjándzott egy aránytalanul széles nemesség, mely hamar rendi öntudathoz és autonómiához jutva, hűbéri áttételek nélkül vette át a regionalizmus korai feudális állami keretét, a megyét, egyben rendileg le is blokkolva a lokális jogszerűségnek azt az „alulról felfelé” áramlását, melynek kerete Nyugaton a hűbéri territórium volt. Mindennek megvannak a távolra utaló következményei az attitűdökben is. A *familiaritas* már nevében is egyfajta archaikus-patriarchális kapcsolatra utal; a viszonylatból nemcsak a szilárdabb körvonalú intézményesség és a ceremonialitás, hanem az „egyenlőtlenek kölcsönössége”, a hangsúlyozott szerződéses jelleg is hiányzott. Igaz, a familiáris nem borult ura lábaihoz, mint keleti kollégája, de nem is játszotta el az alárendeltségen belül is megőrzött emberi méltóságnak azt a szimbólumjátékát, amit nyugati kollégája; valahol középtűt maradt. Alighanem egyszerűen csak kézfogással, „magyar módra” (ahogy a fogadalom kiegészítő gesztusát már a 13. században nevezték) megállapodott az alárendeltség feltételeiben, mely viszonylat mindvégig elvileg az „emberség és becsület” hangsúlyozott épségben tartásával, de a gyakorlatban sokkal inkább „felülről lefelé” érvényesült, sokkal „szolgálatibb” jellegű maradt, mint a nyugati vazallitás, amit különben a magyar familiáris, e kvázi-vazallus másik neve is mutat (*serviens*). A köztes helyzet a nyugati és keleti modell közt elég plasztikus – még ha egy lényeges fokkal közelebb is áll az előbbihez.

Bárhova is tekintünk, a „nyugatias” szerkezetek mindenütt megvannak, csak éppen valamilyen mértékben deformáltak; hol hiányosan csonkák (mint például a városok), hol aránytalanul túlbujándzóak (mint éppen a nemesség). A nyugati típusú autonóm város képletének hiánya nem elsősorban abban áll, hogy ahol a képlet „teljes” – a szabad királyi és bányavárosokban –, ott a polgárság nagy többsége etnikailag nem magyar, hanem abban, hogy a városiasodásnak ez a szektora megrekedett abban az alig négy tucatnyi települést számláló körben, amit a szóban forgó fejlődéshullám 1200–1350 közt sietősen felvázolt, arányaiban pedig a továbbiakban is törpe maradt. A városiasodás tömeges bázisa viszont megmaradt hibrid képletnek, hiszen a több száznyi mezőváros „nyugatias” volt ugyan, de bennük inkább a paraszti „szabadságok” egy magasabb, mint a polgári szabadság egy alsóbb szintje öltött testet. Másfelől az átalakulás szervesen gyors-

ságából következett, hogy a koraéretten nemesi „testületté” szerveződő szabad középrétegekből nem szelektálódtak ki oda nem illő elemek, akik kiváltságaik révén a parasztságtól élesen elkülönültek, nemesi funkciók ellátására viszont „paraszi” jellegük miatt alkalmatlanok voltak; így módon a magyar középkor a Nyugatra jellemző egy százalék körüli arány helyett egy sokkal tömegesebb, a népesség mintegy 4–5 százalékát (Lengyelországban talán 7–8 százalékát) kitevő nemesi masszát hagyott az újkorra, benne azzal a parlagian műveletlen, de kiváltságolt szellemmel eltelt kismemességgel, melyet éppen Bibó István teljes joggal „az újkori magyar társadalmi fejlődés legkártékonyabb jelenségének” nevezett. Tulajdonképpen még a 14. századra egységesülő jobbágyság volt az a képlet, mely a középkor vége előtt a magyar társadalomszerkezet legkevesebb torzulás nélküli „nyugatias” alkateleme volt, s ezt kifejezésre is juttatta, midőn elnyert „szabadságainak” elemi fenyegetettségei idején egységes *universitas* öntudatával (1437) vagy választott „áldott népként” (1514) próbált szembeszegülni a nyugatias szerkezet pereméről való lecsúszásnak. Sorsát azonban hosszabb távon azok a válaszok pecsételték meg, melyeket a *corpus politicum* adott a történelem újabb kihívásaira.

Mert „nyugatias” volt ez a képlet annyiban is, hogy már az 1270/90-es évek óta, majd kivált 1400 után többé-kevésbé világos elképzelései voltak a „politikai társadalom” különálló, autonóm helyéről az államon belül, s mégis elhajlott attól, mert koncepciói féloldalasak maradtak. Angliában például Simon de Montfort-nak eszébe sem jutott, hogy amikor ütött a rendi „parlamentarizmus” órája, ne hívjon meg minden városból is két képviselőt (1264); amikor viszont Magyarországon ütött először az óra (1276), eszébe sem jutott senkinek, hogy meghívjon polgárokat. Később sem, soha; a királyi városok követei utóbb legfeljebb megfigyelőkként vettek részt helyel-közzel az országgyűléseken. Propagandisztikus célzattal alkalmatosan ugyan a városokat is az „ország tagjainak” (*membra regni*) nevezték, ennek azonban nem sok tartalma volt; ezzel szemben a kései középkorra axióma szintjére emelkedett, hogy a nemesség követi „képviseli az ország egész testét” (*totum corpus regni repraesentantes*). Éppen ezért abból az egész komplex teoretikus szövevényből, melynek körvonalait fentebb vázoltuk, csak valami igen-igen leegyszerűsített és egyoldalúan interpretált summázat honosodott meg magyar földön – végeredményben elméletileg is kizárva a „pars pro toto” értelmezés tágítási lehetőségét. Minthogy a „társadalom” politikai szektora azonosult az egyházon kívül a nemességgel, akik a werbőcziánus megfogalmazásban konkrétan, személyükben voltak a „misztikus test”, a „szent korona tagjai”, s alkották egyben a *populus* államjogi identitását, ideológiailag záródott ki, hogy az uralkodó a társadalom absztrakt fogalmának legyen felelős; az uralkodó partnereként számba jövő „társadalmat” a nemesség konkrét összessége alkotta.

Milyen volt hát a magyar történelem eredeti alkata? Egy „összinte történelem” aligha érheti be az *Europa Occidens*hez tartozás általánosságaiival vagy legtágabb kulturális jegyeivel. Ami leginkább másodlagos egy regionális tipológiában, az a „magas kultúra”. Janus Pannonius nem kárpótlás azokért a nyers *couleur locale*-okért, amelyeket különben ő maga érzett némileg nyerseknak, és nevezett humanista modorban „barbár” színezetűeknek. Nyilvánvaló, hogy az „alkat” elsődlegesen a struktúrában fogható meg, ahogy már Bibó István is ott kereste; ám akár csak az alapelemeket tekintve is – mellőzve itt minden további részletezést – indokoltabbnak látszik már a középkorban „Közép-Kelet-Európa” fogalmának előlegezése arra az egész régióra, mely nyugatias modellekhez és normákhoz igazodott ugyan, de a „kelet-európai” közegben eleve a szerkezet szinte

minden ponton kitapintható módosulásával. Árnyalati különbségek persze voltak; Csehország egy fokkal „nyugatiasabb”, Horvátország egy fokkal archaikusabb formákat mutat, mint Magyarország, Lengyelország viszont sokban nagyon hasonló. Végül is Magyarország alkatáról a Nyugattal való viszonylatban a legtöbbet az olyan száraz tények vallanak, hogy itt a középkor végén minden húsz-huszonötödik ember volt nemes, míg például Franciaországban minden századik, ugyanakkor csak minden negyvenöt-ötvenedik volt szabad polgár, míg Franciaországban minden tizedik.

IV.

Európa szerencsésebb régióinak módjukban áll, hogy az újkor kezdetét afféle siker dátumokkal jelöljék, mint 1492 – Amerika felfedezése. Kevésbé szerencsés régiók katasztrófadátumokkal kezdik, mint 1526 – Mohács és a Habsburgok. Az orosz történet-szeknek is módjukban állna siker dátumokkal, az „orosz földek gyűjtésének”, majd egész Kelet-Európa begyűjtésének bármelyik kezdő dátumával (1478, 1480, 1502 vagy 1552, 1556) kezdeni, ha nem ragaszkodnának ahhoz, hogy az újkort szinkronikus európai korszakváltás helyett „formációs” kategóriaként kezeljék.

Az ilyen dátumok szimptomatikusak. Mégis, ha lehet beszélni gyökeres változásról a korszakszemléletben, az az utóbbi évtizedeknek abban a felismerésében áll, hogy az újkor megértését a feudalizmus „első válságánál” kell kezdeni (1300–1450). Mióta e jelenség-kört E. Perroy, M. M. Postan, L. Genicot, R. H. Hilton és mások expozícióit (1949/1951) követve az európai történetírás egyáltalán felfedezte és azóta is egyre több részletében rekonstruálja, és pedig egyre inkább a válság felől a korai újkori „világgazdaság” alapvetése (1450–1640) felé mutató távlatban, egyre több sejtelmünk lehet arról is, hogy Európa végleg kikristályosodó régiói voltaképpen a válságkihívásra adott választípusokkal azonosak. Minthogy I. Wallerstein merészen teoretikus szintéziskísérlete (*The Modern World System*, 1974) is jóformán csak a minap jelent meg, természetesen nem érheti szemrehányás Bibó Istvánt, hogy katasztrófajelenségekből vezette le a magyar történelem alkatának torzulását. Dózsánál kezdeni azonban azért nem célszerű, mert e katasztrófa nem ok, hanem okozat volt; a Habsburg-ház elfogadásával meg azért nem célirányos kezdeni, mert ezáltal magunk állítottuk fel a kérdésfeltevés egyfajta csapdáját, melyből aztán nehéz kievickélni. A harmadik jelenségekör ugyanis, mely a római és stockholmi nemzetközi történetéskongresszusok expozíciói óta (1955, 1965) került új megvilágításba, nemrég P. Anderson friss szemléletű marxista összefoglalásában is (*Lineages of the Absolutist State*, 1975), éppen a korai újkori államrendszer, az „abszolutizmus korának” morfológiája. A történeti régiók társadalmi válságkihívásokra való válaszadást nagymértékben az államokra hárították, az államok pedig nagyjában-egészében tükrözték a regionális lehetőségeket, amint hogy az „áthárítás” jóvoltából a legaktívabb tényezői is lettek a régiók kikristályosításának – a modern korig ható érvénnyel.

Maga az a középkori modell ugyanis, melyben társadalom és állam nyugati típusú koordinátái vázolódtak fel, némiképpen azokra a befejezetlen katedrálisokra, a „gótikus titanizmus” (Le Goff) torzóira emlékeztet, melyek ott meredeztek századokon át hol templomhajó, hol torony vagy homlokzat nélkül Beauvais, Narbonne, Köln, Milánó, Siena terein és egyebütt, míg – szimbólikus tény – a 19. század hozzá nem látott befejezésük-

höz. Az ok közös: a *civilis societas* és az állam *corpus politicuma* is ezért meredezett századokon át torzóként az égnek (csupán csak sejtetve a gigantikus apszis folytatásának lehetséges körvonalait), mert az egész struktúra krízise 1300 után tönk szélére juttatta magát az építőműhelyt.

A feudalizmus „első válságából” az húzta ki Európát, hogy az állam mindenütt fölibe kerekedett a társadalomnak – hol átmenetileg, hol végleg. Régiója válogatja, hogyan. Régiója válogatja, hogy a 19. században alakult-e új építőműhely, mely a középkor gigantikus torzóját befejezte, s eljutott-e oda, amit aztán Marx fogalmazott meg plasztikusan (1875): „A szabadság abban áll, hogy az állam a társadalom fölé rendelt szervből a társadalomnak mindenben alárendelt szervvé váljék, s ma is az államformák olyan mértékben szabadabbak vagy kevésbé szabadok, amennyire az állam szabadságát korlátozzák.”

A feudalizmus első válságának az a lényege, hogy egy bizonyos ponton – Nyugaton a 14. század küszöbén – a növekedés szinte minden lehetséges irányban beleütközött a struktúra határaiba, miáltal a „növekedési krízis” minden irányban zsugorjelenségekbe (agrárválság, pénzkrízis, falupusztásodások, drasztikus népességsökkenés, politikai anarchia stb.) csapott át – anélkül, hogy egyelőre jelen lettek volna az erők a struktúra radikális felbontására. A válság meghaladása a gazdasági tér kitágításán múlt, az expanzió milyensége (vagy lehetetlensége) viszont azt döntötte el, hogy az így vagy úgy „prolongált” feudalizmus a kapitalizmust szüli-e meg, vagy önmagát termeli újjá. A krízis legkorábban a legfejlettebb és legnagyobb népsűrűségű területeket rázta meg (Nyugaton, Európa területének mindössze ötödén élt 1300 táján Európa népességének háromnegyede), miután az első nagy éhínségek (1315–18) a relatív túlnépesedés gyűjtőlencséjébe összevontan exponálták elemi erővel a sokágú válságjelenségeket. A válsághulám az egy ideig még ambivalens növekedési trendet mutató keletibb régiókba jó másfél évszázados késlekedéssel csapott át – akkoriban, amikor a Nyugat már éppen kilábolófélben volt a maga kríziséből.

A Nyugat kilábolásának *punctum saliens*e végső fokon az volt, hogy az egész szerkezet gravitációs pontjává már 1300 előtt visszavonhatatlanul a városgazdaság vált, mely az összes érintett erők közül (márpedig a válság minden réteget érintett) legkorábban jutott ki a maga kríziséből – nem kis mértékben azáltal, hogy piacválsága meghaladáshoz és nemesfémszükséglete kielégítéséhez Közép-Kelet-Európában talált tért. Ha ily módon egyfelől hosszú távon részben az Elbán túli területek fizették meg a válság árát, másfelől a város regenerálódása Nyugaton meghiúsította a hatalmasok közül legérzékenyebben érintett nemesség kísérletét, visszahárította azt a reflexét, hogy a válságot mintegy a „politikai test” alá szorítva, annak árát saját parasztságával fizettesse meg. Hiába volt az ellenhatásra, a 14. század nagy parasztfelkeléseire (Jacquerie, Wat Tyler stb.) a fegyveres megtorlás az újabb reflex, a gazdaság mélyebb reflexe erősebbnek bizonyult; a válság meghaladásának egyik legfőbb eredménye éppen a jobbágyi kötöttségek teljes fellazulása lett a középkor végére. Földesúr és paraszt viszonyának szabályozó elvévé a pénzjáradék és a bérleti viszony vált. De végeredményben csődöt mondott a nemesség másik reflexe is, hogy „lovagi banditizmussal” (Postan), a százéves háború, Rózsák háborúja-típusú pusztító anarchiával vágja ki magát a krízisből, kompenzálja jövedelemcsökkenését, más szóval az államok szétzilálásán vegye meg a válság árát. Végül is a *corpus politicum* jellegzetes súlyátrendeződésekkel jutott ki a krízisből. A városokból

erőt merítő (az egyházat viszont többé-kevésbé maguk alá gyűrő) monarchiák a középkor alkonyára egy jövedelmeiben és presztízisében megtépázott, belső háborúkban kimerült nemességgel találták szemben magukat, mely hivatalokat, hadivállalkozásokat, s ezen túl már csak kiváltságainak biztosítását várta az államtól. Ebben az együttesben össze is jött, a megfelelő proporcionálásban minden energia a Nyugat újabb, az ezredforduló utáninál sokkalta nagyobb szabású expanziójához, mely aztán a felfedzéseken és gyarmatosításokon át a „világgazdaság” kora-újkori alapvetéséhez vezetett el. A megerősödő új monarchiáktól, mint amilyen XI. Lajos Franciaországa (1461–83) vagy VII. Henrik Angliája (1483–1509) volt, még jó évszázad vezetett el, persze, az „abszolútizmushoz”, mely aztán egyszerre oldott meg három dolgot: a feudalizmus menthető elemeinek átmentését, a kapitalizmus előkészítését és a nemzetállamok kereteinek kifformálását.

A Nyugat válaszával organikusán voltaképpen Közép-Kelet-Európa válasza függ össze; ami azonban a válaszmódot illeti, a típusrokonságot a maga sajátos módján Kelet-Európa produkálta – már egyáltalán azáltal, hogy létrejött. Ez volt a másik expanzív modell, miután az „orosz földek gyűjtésének” a moszkvai nagyfejedelemségbe átsúlyozódó (14. sz.) programját III. Iván (1462–1505) igazi hatékonysággal zászlajára tűzte. A zászlóbontás nem volt egyéb, mint a „csonka” kelet-európai feudalizmus párhuzamos válasza: a nyugatival analóg szimptómákkal, falupusztásodásokkal, városok hanyatlásával, népességsökkenéssel, politikai anarchiával jelentkező (ráadásul mongol függéssel súlyosbított) kései középkori válságra. Az eredmény azonban nem egyszerűen az európai Oroszország előjáróban jelzett három évszázados kikerekedése (egyben Kelet-Európa belső kolonizációja) lett, hanem egyidejűleg ama gigantikus keleti „appendix” hozzácsatolása a képlethez, mely bizonyos értelemben az *Occidens* nyugati, amerikai appendixének megfelelője. Miközben a conquistadorok az „Indiákig” terjesztették ki a nyugati világgazdaság hatósugarait, a kozákok az első szibériai expedíciók idejétől (1581/84) Kamcsatka elfoglalásáig tágitották ki azt a roppant térséget, mely egyszersmind egy másik „világgazdaság” kontúrjaival lett azonos. Egy kora-újkori „orosz világgazdaságról” olyan értelemben lehet beszélni, ahogy az európain kívül több (például egy kínai) világgazdaság is létezett a maga centrumával, perifériáival és külső régióival (Wallerstein). Nem a súlyviszonyokban, hanem a belső szerkezetben rejlik a párhuzam, valamint abban, hogy ez a gazdaság „kinosan lassú növekedést” (V. O. Klucsevszkij), de mégiscsak növekedést élt át a sorsdöntő 16–17. században, nem pedig hanyatló torzulást, mint a köztes régió. Ugyanakkor – minden nyilvánvaló kontraszton túl – mégis két alapvető szerkezeti különbség állította szembe a Nyugattal. Az egyik, hogy a Nyugat váltig ragaszkodott a szétválasztásokhoz, a ahogy annak idején, Nagy Károly halála után eldőlt a „civilizáció” birodalmi kereteinek tarthatatlansága, V. Károly halála után hamarosan az is eldőlt, hogy a „világgazdaság” és „birodalom” fúziójának kísérlete is idegen az immár az Atlanti óceánon át Amerikáig kitáguló modelltől; ezzel szemben az Ázsián át a Csendes óceánig kitáguló kelet-európai modell e három kategória fúzióján épült fel – ilyen értelemben inkább az orientális struktúrákkal tartva a rokonságot. E „gazdaság” azonos volt a Harmadik Róma (Moszkva) „civilizációs” koncepciója körül kialakuló „birodalmi” kerettel – míg aztán a 18–19. századra az európai világgazdaság perifériális részévé vált. A másik alapvető különbség, hogy míg a nyugati modell a jobbágyság megszűnésén, a keleti a jobbágyság prolongálásán alapult. Az orosz expanzió meghatározó eleme irdatlan térségek agrárkolonizációja volt, szinte végtelen teret kínálva a paraszti mobilitásnak; az orosz nemességet az

expanzióban való részesedés és a mobilitás hatékonyan drasztikus megkötése hajtotta még elementárisabb erővel az állam alá, mint nyugati kollégáit létformájuknak krízise. A paraszti migráció és egyéb csekély szabadságjogok első radikális korlátozásának és teljes felszámolásának kodifikációs határdátumai (1497, 1649) éppoly markáns útjelzői az orosz abszolutizmus kifejlődésének, mint a területi expansió említett határdátumai (1480, 1679).

Ami e két irányú expansió közé esett, az volt Közép-Kelet-Európa. Defenzivitásba nemcsak azért szorult, mert térben egyszerűen nem volt hová kitörnie, még csak nem is pusztán az oszmán katonai offenzíó nyomása miatt, hanem mert túlzottan szervesen a nyugati „világgazdaság” része, ám már a középkor óta eleve gyengébb infrastruktúrájú és gazdasági szerkezetű perifériája volt. A nyugati városgazdaság válságkiútja (exportipar, tőke kivitel) átmeneti stimuláló hatás után a középkor végére éppen azt a tényezőt, a városgazdaságot ítélte stagnálásra, sőt sorvadásra, melyen egyebek közt a Nyugat paraszt-ságának sorsa megfordult. Ehhez járult aztán a nyugati „világgazdaság” robbanásszerű kitágulása nyomán a városiasodó Nyugat megnövekvő agrárkereslete, mely a robotoltató nagybirtokot tette meg a kialakuló munkamegosztás keretében tipikus keleti partnerré. A következmény az lett, hogy e térség nemességének 1500 után pontosan az sikerült, ami Nyugaton az 1300 utáni reflexek megbénultával ott megghiúsult: a válság terhének áthárítása a parasztságra. A „második jobbágyság” beköszöntését félreérthetetlenül előrejelző gongútések a törvényhozásban kísérteties egyidejűséggel szólaltak meg Brandenburgtól (1494) Lengyelországon (1496) és Csehországon (1497) át Magyarorszáig (1492, 1498) – kísérteties egybehangzással Oroszországgal (1497), holott a háttér és a kiváltó okok különböztek. Az orosz parasztság tömegei a nyugati értelemben tulajdonképpen nem is élték át az „első jobbágyságból” való felszabadulást, az orosz gazdaság pedig nem függött a Nyugattól. Két közös nevező is volt, melyek az *Europa Occidens* keleti határvonalát (mely 1200 után megvastagodott) kezdték 1500 után elhalványítani, miközben az Elba–Lajta határvonalat (mely 1200 után elhalványodott) kezdték megint markánsabban meghúzni. Egyrészt itt is nyomós érdek hajtotta a nemességet egy erős állam alá, hiszen a jobbágy röghöz kötését csak a dekrétumoknak érvényt szerző államhatalom tudta hatékonyan keresztülvinni, különben a paraszt – „régí szabadságaira” jogszerűen hivatkozva – megszökött vagy fellázadt. Másrészt mindkét régióban ott voltak az euráziai ékek, sőt a hatalmi zenitjén álló, s egyben a Száva–Duna vidékéig (másfelől a Pontuson át) hatoló Oszmán Birodalom még erősebb tromf volt, mint a Dnyeper–Don–Volga-vidéken már elerőtlenedő Aranyhorda. A török hódítás nemcsak Magyar- és Horvátország, hanem a hatalmas keleti szárnyán, Ukrajnában fenyegetett Lengyelország esetében is súlyos érv volt. De e közös nevezők ellenére volt egy fontos különbség is. E térség nemességének – orosz kollégáitól eltérően – intézményrendszeren alapuló világos és pontos (noha egyoldalú) elképzelése volt arról, hogy az állam *corpus politicum*ában ő „képviseli az országot”, az „ország szabadságát”; elképzeléseinek egyoldalúsága annak arányában fokozódott, ahogy a válság megnövelte hatalmát parasztjai felett, a városokat pedig lesújtotta. Így érthető az a különösnek tűnő tény, hogy a középkor alkonyán e defenzív régióban a nemesség egyelőre még sokkal inkább ingadozott, mint a két expanszív régióban, hogy elemi érdekeire hallgasson, vagy „szabadságához” ragaszkodjon. Kezdetben az utóbbi felé hajlott, amit a monarchikus hatalom Nyugattal párhuzamos megszilárdítási kísérleteinek

megbuktatásai mutatnak Cseh-, Magyar-, Lengyelországban egyaránt (1471, 1490, 1492). A továbbiakban aztán e régiót az jellemzi, hogy minden lehetséges variációt végigjátszott.

Ez volt tehát a három osztatú alaphelyzet 1500 táján. Ami a kifejtet – az „abszolútizmus korát” – illeti, figyelmet érdemel még egy lényeges körülmény. Nemcsak arról van szó, hogy a divergens alapokon a megszülető kora-újkori államrendszer felépítménye létrehozta Európa bizonyos értelmű „konvergenciáját”, hanem arról is, hogy a már létrejött államrendszer egyfajta immanens erővel tört kiegyenlítődésre. Minthogy az állam nemcsak a „társadalomnak” kerekedett fölibe, hanem a „gazdaság” regulátora is lett, eszköze pedig a háború és a 17. század „katonai forradalma” volt (a 17. században mindössze hét év múlt el nagyobb államközi konfliktusok nélkül), a gazdasági bázis kelet felé csökkenő erejével fordított arányban kedvezett az államkomplexusok nagyságának. Végül is a fegyverek egyensúlya volt hivatva kiegyenlíteni az alapok kiegyensúlyozatlan súlyviszonyát, amit a „balance of power” 17. század végi doktrínája teoretikus szintre is emelt. S valóban, a Romanovok hadserege már 1680 táján, vagy akár II. Frigyesé pontosan ama 200 000 fő körül mozgott, mint mondjuk a francia hadsereg létszáma a *grand siècle* idején – természetesen igen eltérő rátával terhelve meg az államkincstárt, főként pedig a nemzeti jövedelmet. Ezt a szintet csak úgy lehetett elérni vagy tartani, ha az állam „felülről lefelé” érvényesülő hatása a gazdaság és társadalom felett kelet felé haladva lépcsőzetesen egyre közvetlenebb formákban és drasztikusabban érvényesült. Aminthogy az Európát átható „kompetitív” alapállás is kelet felé haladva lépcsőzetesen görcsösebb volt. Annál görcsösebb, minél inkább duzzadtak ismét Nyugaton (az állam alá szorítva is) a társadalom energiái – egészen a francia forradalomig. A görcs feloldását célozta a „felvilágosodott abszolútizmus” sajátos képlete és a „forradalom felülről” eszméje, mely már jóval azelőtt a levegőben volt, mielőtt Stein, Gneisenau, Hardenberg és társaik 1806 után Poroszországban explicite is megfogalmazták: olyan történeti jelenségeké, melyeknek határvonala megint csak a hajdani Karoling-határ volt.

*

Az abszolút állam Nyugaton „kárpótlás volt a jobbágyság megszűnéséért”, Keleten „eszköz volt a jobbágyság megszilárdításához” (P. Anderson). Hiába töltötte el Európa uralkodó köreit a versengő viszony ellenére is a 18. századra a konszolidáció és a „konvergencia” hangulata, mintegy Nagy Katalin cárnő mottója szellemében („*Je suis une aristocrate, c'est mon métier*”), a divergens regionális szerkezetek szerint állam és társadalom viszonylatában is háromféle képlet különült el. A két szélső, egyaránt markáns modell talaja a két expanzív régió volt; közbül különféle modellvariánsok tükrözték Közép-Kelet-Európa vergődő kísérleteit a két felől „átmosódó” határok közti zónában.

Ma már alig akad vaiaki, aki abban látná Európa nyugati és keleti abszolútizmusai közt a különbséget, hogy az előbbi típus mintegy egyensúlyt tartott nemesség és polgárság közt, az utóbbi viszont egyértelműen „feudális” képlet volt. Mindkettő feudális képlet volt. A különbség alapvetően abban állt, hogy a nyugati abszolútizmus oly módon volt a nemesi rend és a feudalizmus menthető elemeinek védelmezője a kapitalizmus erőzív hatásaival szemben, hogy közben legsajátabb céljai és funkciói érdekében hatékonyan elő is segítette magát az erőziót, keletebbre viszont nem volt ilyen „ellentmondás”, minthogy nem (vagy alig) voltak erőzív erők. A célok és funkciók különben a feudalizmus menthető

elemeinek mentésén túl is rokonságot mutattak. Minden abszolút államot szoros funkcionális kölcsönhatás fűzött a „világgazdaság” adott regionális képletéhez, minthogy egyidejűleg volt annak elsőrendű hasznélvezője és kifejlesztésének prominens faktora; ez volt az a bázis, melyre alapozva az államok a maguk közvetlen célját, a társadalom alárendelését, nemkülönben távlati funkciójukat, a társadalomnak az újkorba átsegítő „átszervezését” (korai „modernizálását”) elvégezték — ami végül is a modern kor megalapozását jelentette. Az eszközök is rokonságot mutattak. A bürokrácia és a hadsereg felfejlesztése, az államigazgatás centralizációja (egyáltalán az „alattvalók” homogenizálása), a gazdaság protekcionizmusa vagy akár a hatalom újfajta legitimációja közös nevezői az abszolutizmusoknak Nyugaton, Keleten egyaránt.

Mégis, ennyi rokonság mellett is, minthogy mind a társadalom és állam viszonylatának középkori infrastruktúrájában, mind a gazdaság újkeletű bázisában nagy különbségek voltak, a két szélső modell minden szerkezeti eleme éles kontrasztokat mutat.

Éles a különbség már a kifejeződés ritmusában is, egyáltalán az idő dimenziójában. Nyugaton a középkori „politikai test” rendi alkotóelemei csak fokozatosan hátrálva, vonakodva, meg-megújuló lázongások árán adták fel állásaikat a megerősödő — de még korántsem „abszolút” — hatalmú uralkodókkal szemben, hogy (Spanyolországot kivéve) az állam igazában csak a 17. századra kerekedjék felül. Franciaországban az abszolutizmus legtisztább *terminus post quem*-je az utolsó rendi gyűlés (1614/15); ezután nyílt meg a tér Bodin még inkább csak papíron létező tervei alapján az abszolutizmus igazi építőmesterei, egy Sully, Richelieu vagy Colbert előtt. Ráadásul a legfejlettebb területek vagy egészen korán kiugrottak a szisztémából (Németalföld), vagy csak egészen „csonka”, félévszázadnál rövidebb abszolutizmust éltek át (Anglia), hogy maga a szerkezet Nyugaton csak ott élje túl a 18. századot (Spanyolország, Portugália, Dél-Itália), ahol a világgazdaság súlypontjának áthelyeződése az Atlantikumba, következésképpen a Nyugat kora-újkori belső regionális átrendeződése egy gazdaság- és társadalomszerkezeti „belső perifériát” alakított ki. Kivételesen még az is megesett, hogy az időközben fokozatosan belsőleg átalakuló középkori veretű *corpus politicum* nem konfliktusok nélkül ugyan, de a forradalom és a szerves folyamatosság sajátos dialektikus egységében nőjön át az angol forradalom „hosszú parlamentje” révén a modern parlamentarizmus alapvetésébe. Angliában a középkori *civilis societas* organikus átalakulását modern *civil society*-vé a Stuartok már inkább csak akadályozták, míg másutt az abszolutizmus szerepe végül is az átsegítésben állt. Legalábbis Nyugaton, ahol az abszolutizmus történeti epizód maradt, jóllehet sorsdöntő epizód: egyike ama termékeny „kumulatív” változásoknak, melyek újabb struktúraváltást készítettek elő. Ezzel szemben Keleten az orosz abszolutizmus volt maga az a struktúra, mely a századokon át keretétül szolgált bármiféle kumulatív változásnak. Minden lényeges alapeleme, ha egyelőre nyersen is, a Nyugatot több mint évszázaddal megelőzve, jóformán egyetlen nekifutásra, III. Ivántól IV. Ivánig (1462–1584) együtt volt — olyan előrefutással, mint a minden ellenzékét szemmel tartó, renitens bojárokat kiirtó és birtokaikat konfiskáló „állam az államban” — terrorszervezet, „Rettegett” Iván *opricsnyinája*. E túlfeszítés reakciójaként, a külső zavarokkal is súlyosbított „csapások ideje” (1605–1613) volt az egyedüli számottevő megingás az orosz abszolutizmus négy évszázadában 1905 előtt, hogy aztán 1613 után a Romanovokkal az építmény valóban úgy konszolidálódjon, ahogy később Sztroganov gróf foglalta össze I. Sándor cárhoz írt memorandumában: „Egész történelmünkben egyedül a parasztság volt minden zavar forrása, míg a

nemesség sohasem mozgolódott; ha a kormányszatnak egyáltalán félnie kell valamitől, ha van csoport, melyre ügyelnie kell, azok a jobbágyok, s nem bármelyik más osztály.” A középkori előzményeket nélkülöző, erőtlén és rövid életű rendi gyűlést (*zemszkij szobor*) IV. Iván „felülről”, rendeletileg hozta létre manipulatív taktikai okokból, a lengyel-litván befolyás alatt álló nyugati orosz és ukrán területek nemességét megnyerendő; az intézmény aztán a jobbágy röghözkötését végérvényesen kodifikáló határozattal (1649), szerepét betöltvén, nyomtalanul el is halt. Ilyen kendőzetlen paktumot legfeljebb csak még a poroszok produkáltak alig néhány évvel utóbb (1653). A nemesség mindkét esetben annak fejében, hogy az állam garantálta a jobbágyok jogfosztását és robotját, elvileg lemondott államszerkezeti szerepéről. Az újkori orosz történelem egyfelől e paktum, következésképpen az abszolutizmus stabilitása, másfelől – Sztroganovot igazolva – az orosz föld hatalmas térségein időről időre elementáris erővel végigszántó Bolotnyikov, Razin, Pugacsov-típusú parasztfelkelések jegyében haladt előre. Az abszolutizmus egyik modellje a Nyugat létét átfurmáló integratív epizód, másik modellje az egész Kelet-Európát integráló tartós létforma volt.

Az abszolutizmus egyik eszköze, mint jeleztük, Nyugaton és Keleten egyaránt az állam működésének hatékonyságát biztosító bürokrácia és erejét megsokszorozó hadsereg kiépítése volt – de kétféle modell szerint, noha az állam mindkettő bázisát a nemességben találta meg. Nyugaton az állam differenciált. A nemesség egy részét hivatalokhoz és hadvezetéshez juttatta, másik részét neutralizálta, kiváltságainak biztosítása fejében hagyta duzzogni. A nemesség „bürokratizálásának” tipikus formájává azonban Nyugaton a hivatalok áruba bocsátása (a francia *paulette*) vált, miáltal az állam három legyet ütött egy csapásra: jövedelemhez jutott, leblokkolta a mágnás klientúrák rendszerét, s miközben a régi nemesség egy részét mintegy „megvásárolva” szakszerű hivatalnokká tette, utat nyitott a polgárság beáramlásának is az államapparátusba (*noblesse de robe*). A hivatalvá-sárlás révén maga a bürokrácia is tőkebefektetés és társadalmi mobilitás eszközévé vált, az adóberletek és egyéb kincstári operációk révén pedig a születő burzsoázia is belefűződött az állam „káderállományába”. A „feudális” állam arisztokratikus udvari miliője mögött a szerkezetet kapitalisztikus működési elvek formálták csakúgy, mint a hadseregét, melynek átszervezése szintén üzleti „vállalkozás” volt; a nemesség különben megmaradt az „állami” szférán kívül álló korporációnak. Ezzel szemben Keleten az abszolutizmus azzal kezdődött, hogy már III. Iván 1478 után életre hívta a kizárólag a cári hatalomtól függő, a területi expanzióban és konfiskálásokban elsődlegesen érdekelt „szolgálónemességet” (*pomescsiki*); azzal folytatódott, hogy e réteg súlyban fölibe kerekedett a régi, szabad birtokú (*voicsina*) nemességnek; végül azáltal kerekedett ki, hogy Nagy Péter a két formát a szolgálati elv totalitása alapján egybeolvasztva létrehozta a bürokráciába és hadseregbe tizennégy rendfokozat szerint beletagolt egységes szolgálónemességet. A „modernizált” abszolutista építményt az „archaikus” szolgálati viszony reprodukciója tartotta némi további modernizációval I. Miklós alatt (1831) a nagy forradalomig; a nemes *eo ipso* hivatalnok vagy katona volt; társadalmi rang és bürokratikus hierarchia belső fúzióban olvadt össze. A Nyugat a nemesség egészét érdekeltté téve, szelektív módon belefűzte (polgári elemekkel együtt) az államba; a Kelet mintegy „államosította” az egész nemességet.

A Nyugat az állam alá rendelte, a Kelet mintegy „államosította” az egész társadalmat. Az abszolutizmus mindenütt homogenizálni igyekezett „alattvalóit”, akiknek tagolat-

lan egysége elvileg miben sem különbözött egy XIV. Lajos („*mes peuples*”) vagy a cárok szemléletében. Valójában azonban a különféle helyi autonómiák és „szabadságok” Nyugaton sehol sem számolódtak fel, legfeljebb megcsonkultak, és állami kontroll alá rendelődték. A korporatív partikularizmus és tartományi sokszínűség még minden *ancien régime* idején is sokkalta inkább tarkállt, mint bármely mégoly laza szerkezetű modern államban. Időről időre nemesek, polgárok és parasztok együttesen lázadoztak a maguk külön-külön „szabadságaik” helyreállításáért – Franciaországban például a „vallásháborúk” idejétől a *Fronde*-ig (1648/53). E középkorias „szabadságmozgalmak” és a francia forradalom közt mindössze másfél évszázados az űr (amit már inkább csak az adóterhek miatt kirobbanó helyi parasztmozgalmak töltenek ki), de nem pusztán csak az abszolutizmus megerősödése miatt, hanem mert anakronisztikusakká váltak. A merkantilizmus által feltáplált új burzsoáziának már éppen nem holmi partikuláris „autonómiákra” volt szüksége. A centralizáció ahhoz nem volt elég erős, hogy igazában homogenizálja az alattvalókat, ahhoz azonban elég hatékony volt, hogy a relativizált hagyományos „szabadságok” a mélyben kezdjenek egymáshoz közelíteni; belső tartalmuk viszont annak arányában homogenizálódott, ahogy az új típusú polgárság erősödött. Találón írta Bibó István ilyen összefüggésben, hogy a korai újkori állam a hagyományos társadalmi szervezetek változatos világát „inkább csak együvé adminisztrálta, mintsem megszüntette”. Mármost ott, ahol ilyen hagyományos szervezetek léteztek. Az orosz abszolutizmus első leütése viszont abban állt, hogy midőn III. Iván az orosz földek egyesítése jegyében a kivételesen autonóm kormányzatú Novgorodot elfoglalta (1478), az egész vezető réteget, bojárokat, kereskedőket deportálta, javaikat konfiskálta, a városállamot cári kormányzó alá helyezte. A minta Moszkva volt, az igazgatás és katonai hatalom centruma, bojárok, hivatalnokok, katonák, kereskedők, iparosok, agrárnépesség vegyes agglomerátuma, melyben minden csoport – mint általában az orosz föld városaiban – külön-külön kizárólag a fejedelmi hatalomtól függött, még a kiváltságolt gazdag kereskedők (*gosti*) is jórészt cári üzleti ügynökök szerepét töltötték be. E modell szerint táult aztán az újonnan kolonizált területeken a következő századokban a városhálózat Caricintől Archangelszkgig, onnan Ufáig és tovább keletre. A helyi bojár önkormányzat sorvadó maradványait (*guba*) aztán az első Romanovok számolták fel, minden területet kormányzóságokkal fűzve be a központi államapparátusba. Nagy Péter a legalsó szintig hatolt, midőn a „fekete földek” és Szibéria szabad kolonizációs parasztközösségeit is „állami jobbágyokká” tette. A nyugati abszolutizmus ellentmondásainak egyike, hogy az állam alatt hagyott mozgástérben az „alattvalók” előbb-utóbb elkezdtek összegezni a maguk *libertasait* egységes *libertévé*; a cári abszolutizmus mozgása kizárta az ellentmondást, s konzekvensen megvalósította a „társadalom” mint alattvalók összességének koncepcióját.

Az abszolút állam mindenütt, akár akarta, akár nem, a korszak legnagyobb gazdasági „vállalkozója” lett (Braudel). A nyugati merkantilizmus tipikus formája mégis az állami protekció alatt szerveződő tőkés társulás lett, az orosz merkantilizmus logikája viszont a cár hagyományos kereskedelmi és manufaktúra monopóliumainak azt a kiterjesztését hozta, mely Nagy Péter és utódai alatt az állam domináns szerepét minden kulcsiparágban, kivált a hadiiparban (urali vas, hajóépítés) és a külkereskedelemben biztosította. Következésképpen míg például Franciaországban az ipari tőke növekedése ama évszázadban is, amikor az *ancien régime* már elfordult a merkantilizmustól, mintegy 60 százalékos volt (lehetővé téve, hogy a burzsoázia a szabadság imént említett összegzé-

sének katalizátora legyen), addig a gazdasági növekedés Oroszországban első helyen mindvégig magát az államot erősítette. Igaz, a „kompetitív” viszony keretében ez volt az igazi hatékony eszköz, mely végül is biztosította, hogy a cárizmus végóráira Oroszország (Franciaországot megelőzve) például az acéltermelésben negyedik, a teljes ipari volumenben ötödik legyen a világon.

Maga az „abszolutizmus” tulajdonképpen pontatlan fogalom, mindkét irányban. Egyik irányban sok, a másikban kevés. Egyetlen nyugati monarchia hatalma sem volt sem gyakorlatban, sem elvileg korlátlan, bármiféle törvény alól mentes (*legibus solutus*), azaz a szó igazi értelmében „abszolút”. Az abszolutizmus teoretikusai, egy Grotius, Bodin vagy Hobbes elvileg éppen nem törölték le az asztalról a „társadalmat”, hanem tulajdonképpen a középkor zenitjén már összegyűjtött gondolatanyagot (a természetjogtól a társadalmi szerződésen át a római jogig) értelmezték és fejlesztették tovább úgy, hogy az a középkori istenkegyelmiség és a kései antik „visszavonhatatlan” hatalomátruházás modernebb kiadása lett. De a szuverén „abszolút” hatalma a törvényalkotásban, adóikvetésben és egyéb döntéseiben nem elvileg „korlátlan”, hanem gyakorlatilag „kontroll nélküli” volt (R. Mousnier) – ami különbség. Egyfelől tehát a „nép” immár *pars pro toto* sem kontrollálta, minthogy „szerződésében” az őt eszmeileg megillető természetjogokat átruházta az uralkodóra, másfelől azonban elvileg mindvégig érvényben maradt, amit Bodin úgy fogalmazott, hogy a szuverénnek „nincs hatalmában a természetjogot áthágni”, bármit is tenni „igazságos és ésszerű ok nélkül”. Az egész ideológiai szerkezetből a társadalom pólusán kamatoztatható egyetlen motívum sem iktatódott ki, csupán eszmeileg a szerkezet „alá” rendelődött (ahogy a gyakorlatban a „politikai test” passzivitásra ítélt maradványai is), az uralkodó hatalmának korlátai pedig morális szférába utaltattak (aminek gyakorlati fedezete viszont e maradványok megléte volt). Mihelyt aztán a feltételek megértek, valamennyi teoretikus elemet szinte egyetlen mozdulattal ki lehetett rántani a szuverén alól és a népszuverenitás köré rendezni. Szinte szimbólikus, hogy Montesquieu (egy ideig a bordeaux-i parlament elnöke) egy személyben volt a „modern” államelmélet egyik úttörője és az abszolutizmus arisztokratikus ellenzékének egyik képviselője. Merőben más képlet volt az orosz abszolutizmus legitimációja. III. Iván számára szerzetesek ásták ki 1480 táján a kéziratokból a bizánci autokrata állammisztika elemeit, központjában „minden oroszok cárijának”, mint Isten helytartójának és Moszkvának, e „Harmadik Rómának” missziós küldetésével és az alattvalóknak ezt „szolgáló” funkciójával. Minthogy a társadalom autonómiájának a nagybojárok *de facto* – de kevésbé artikulált – hatalmi részesedésén kívül sem intézményi, sem eszmei tradíciói nem voltak, valójában az egyedüli ideológiai oppozíciónak az ortodox egyház meg-megújuló, belsőséges misztikára hajló áramlatai maradtak. Ezek azonban eleve veszített pozícióból indultak ki az egyháznak az állam alá rendelt bizánci típusú viszonya miatt, míg aztán Nagy Péter el nem vágta a gordiuszi csomót, a Szent Zsinat kreálásával végeredményben állami hivatal alá rendelve az egész pravoszláv egyházat is (1721). Az autokrácia, ortodoxia és orosz nép megbonthatatlan triásza köré kikristályosodó államideológia, mely e triászt egyetlen fókuszba, a cár személyes hatalmába futtatta össze, s onnan sugározta ki az „igaz” hittel együtt az „igaz” hatalom hatókörében a nép „igaz” egységére, még eszmei mozgásteret sem hagyott a társadalom bármely részének. A nyugati abszolutizmus legitimációja a hatalom „jogosultságának”, az orosz autokrácia a hatalom misztikus „igazságának” deklarálásában állt – e dimenziókba kényszerítve az ellenzékét is. Az abszolutizmus ellenfelei

Nyugaton mindvégig a szabadságjogokra hivatkoztak, egyre inkább egyesszámba téve a jelszót (eladdig, hogy például a francia forradalom előtti évtizedekben a konzervatív és radikális ellenzék nyelvezetében a „szabadság” és „képviselő” látszatra egybehangzott), addig Keleten az ellenzék is az egyedül üdvözítő és totális „igazság” körül forgott, s nem szabadult ki ebből a bűvkörből még az újkorra sem.

A fejlődés sajátossága, hogy a nyugati és keleti modell divergenciája nem szűnt meg, sőt bizonyos értelemben még élesedett ama „konvergencia” keretében, mely a 18. századdal köszöntött be. A fordulópontot egyfelől a spanyol örökösödési háború (1701–15) eredményei, másfelől Nagy Péter (1689–1725) reformjai jelezték. A háború – az újkor „első világháborúja” – azt jelezte, hogy a kora-újkori államrendszert magán a Nyugaton belül is átható „kompetitív” viszony új dimenzióba fordult, minthogy igazi nyertesként a maga forradalmaival az abszolutizmus rendszeréből kivált Anglia és Hollandia, igazi vesztesként a legerősebb abszolút mintaállam, Franciaország került ki belőle. A következmény pedig, a francia abszolutizmus megmerevedése magán a mintaállamon belül fordította át a kompetitív viszonyt az állam retrográd szerkezete és a társadalom emancipáló erőinek dimenziójába. A felvilágosodás Nyugaton már nem az „állam”, hanem a „társadalom” ügye volt. A francia forradalom aztán lezárta az abszolutizmus nyugati paraboláját: miután a koraérett és válságba jutott középkori *societas civilis* fölibe kerekedett állam az expanzív „világgazdaság” talaján a társadalmat „alattvalókként” húzta ki a válságból, végül is az állam válságán egy magasabb *société civile* kerekedett felül. Egészen más volt az abszolutizmus keleti parabolája. Az orosz birodalom ahhoz, hogy a Nyugattal való kompetitív viszonyban helytálljon, kénytelen volt „ablakot nyitva” Európa felé, lemondani a maga külön „világgazdaságáról” és az európai gazdaság részévé válni, egyszerűen pedig a felvilágosodást állami ügygé tenni, oly módon „civilizálva” alattvalóit, hogy azok megmaradtak alattvalói (nem pedig „civil”) társadalmi minőségükben. Nagy Péter zsenialitása, hogy ezt a modernizálást megkezdte, mely reformokra (ide értve, kivált Nagy Katalin idején a folytatást is) nem is annyira Oroszország európaizálásának szokványos minősítése áll, mint inkább az, hogy kiteljesedett a képletnek minden lehetséges irányban vaslogikával véghezvitt „kelet-európaizálása”. Különben maga Nagy Péter jelentette ki: „Most néhány évtizedig szükségünk van Európára, hogy aztán elforduljunk tőle.” Az eredmény sokféle mutatón túl, melyek mind oda futnak össze, hogy megnyíltak egy struktúra (egyszersmind egy „államosított” európai régió) kizárólag „felülről” irányított korlátozott mozgáshetőségei az alapvető társadalmi-politikai mozdulatlanság közepette, végül is az orosz „birodalmi” kereten belül éppúgy egy orosz nemzet kikovácsolásában állt, ahogy Nyugaton az abszolutizmusok kikovácsolták az államnemzetek kereteit. De a konvergencia e téren is divergenciát takart. A nyugati modell szerint e keretből a szuverenitás elvi letéteményeseként szabadult ki a nemzeti társadalom, hogy gyakorlati kontrollja alá vonja az államot; a keleti modell szerint az orosz nemzet elvileg és gyakorlatilag az „állam szabadságának” (Marx) alárendelt társadalmi keret maradt.

*

A két szélső modell közé eső régió, mint láttuk, újonnan képződő „kelet-európai” feltételek közepette és domináns, de hiányos „nyugatias” szerkezetekkel lépte át az újkor küszöbét. A korai újkor e térségben éppen e kettősség miatt nem egységes modellt, hanem

többféle modellvariánst produkált – mintha csak a térség végigzongorázta volna a lehetséges variációkat.

A klaviatúrán egyáltalán lejátszható két szélső variációt a régió északi fele játszotta végig. Ez volt az a térség, melyet helyzete arra predesztinált, hogy a balti tengeri kereskedelem révén a legkorábban és legnagyobb volumennel illeszkedjék bele a kitáguló európai világgazdaság ipari-agrár munkamegosztásába, következésképpen a legkorábban és legkonzekvensebben rendezkedjék be a „második jobbágyság” rendszerére. A gabona tonnait a nagy konjunktúra (1550–1620) idején túlnyomórészt és növekvő mértékben az Elbán túli német *Gutswirtschaft* és a lengyel robotoltató földbirtok küldte hajókon Stettin, Gdańsk, Königsberg kikötőiből Brüggebe, majd Amsterdamba. A haszonélvező egy nagyon nagy és egy nagyon kis állam nemessége volt. A lengyel-litván királyság a 16. századi Európa területre legnagyobb, a Baltikumtól a Fekete-tengerig, Sziléziától Szmolenszk és Kijev vidékéig kiterjedő államalakulata volt, a brandenburgi választófejedelemség viszont az újkor küszöbén még a térség egyik legkisebb részállama – egyike a Német–Római Birodalom legkevésbé városiasodott, rendi szerkezetében dominánsan a *Herrenstand* és *Ritterstand* által meghatározott territóriumainak, melynek egyáltalán számottevőbb politikai szerepe is csak azután kezdődött, hogy a Hohenzollern-dinasztia szert tett majdani hatalma másik pólusára, a német lovagrend örökségére, Kelet-Poroszországra (1618).

A legnagyobb, a lengyel királyság szelektív nemesi „politikai társadalma” éppen a balti prosperitásra és kelet-európai súlytöbbletére alapozva indult meg egy szélsőséges úton: a középkorból örökölt féldoldas „nyugatias” helyzetét *ad absurdum* feszítve berendezett egy olyan nemesi respublikát, amihez fogható Európa nem is ismert. A lengyel-litván uniót államjogi egységbe fogó (1569), a dinasztikus elvet radikálisan elvető, a mindenkori választott uralkodót minden téren a – városok nélküli – rendi gyűlés, *szejm* alá rendelő (1573) *Rzeczpospolita Polska* kezdeti erejére támaszkodva a lengyel nemesség megpróbált úgy viselkedni, mintha egy expanzív régióban élne. Aminthogy egy ideig bizonyos értelemben abban is élt, hiszen Volhynián és Podolián túl is tágas fehérorosz és ukrán területeket bekebelezve részben ez az államképződmény kezdte el Kelet-Európa „első kolonizációját” a Dnyeper vidékig, miközben a 17. század utolsó harmadáig a térség domináns politikai tényezője maradt; e helyzet kulturális vetületében bontakozott ki Copernicus háttére, a Krakkóból kisugárzó reneszánsz – a „lengyel aranykor”. Mintha csak minden tekintetben a tőle nyugatra és keletre eső modellek ellentétét akarta volna felmutatni, e nemesi respublika kifejlesztett egy különös „anti-merkantilista” politikát, hogy végül is például külföldi (főként holland) kereskedők javára elvileg kizárja a lengyel polgárokat a lengyel földesúr gabonájának értékesítéséből (1565). A kísérlet, hogy egy „nyugatias” nemesi társadalom mintegy elvi „anti-abszolutista” alapon maga vegye kézbe az államot, minden irányban reménytelen zsákutcaá jutott. A városi bázis szétzilálása után az általános gazdasági depresszió a 17. század végére lesújtotta a földesúri gazdaságot is, az uralkodói hatalmat gúzsba kötő rendi parlamentarizmus szélsőséges nemesi „szabadsága” (*liberum veto*) tökéletesen megbénította magát az állam működését is, miközben a nemesi állam kizárta magát a korszak „katonai forradalmából”. Begyakorolt gyalogság, tüzérség, egyáltalán állandó hadsereg hiányában a korszerűtlenné váló nemesi lovasság sorra-rendre szenvedte el a vereségeket a svéd és orosz, majd az orosz hadseregektől, miután az ortodox parasztság kozákok vezérelte bosszúja Chmelnický zászlaja alatt

Oroszországhoz csatola Ukrajnát (1648/1654). A végeredmény ismert: maga Lengyelország az egymást követő felosztások (1772, 1793, 1795) nyomán eltűnt a térképről. Helyébe beült a három szomszédos abszolutizmus, az időközben európai tényezővé vált porosz és orosz, valamint a Habsburg-állam. Szimbolikus, hogy Lengyelország sírjánál a „felvilágosodott abszolutizmus” három legnagyobb figurája, II. Frigyes, Nagy Katalin és II. József állt. E közép-kelet-európai kísérlet a középkori „nyugatias” szerkezetnek abszurd nemesi túlfeszítéssel való átmentésére a hangsúlyt nyelő „kelet-európai” feltételek közt – teljes kudarcba fulladt.

A régió legkisebb államgyaga, a brandenburgi választófejedelemség homlokegyenest ellenkező útra lépett, miután a Hohenzollernek és a Junkerek – ha nem is kezdeti súrlódások nélkül – a történelem „kelet-európaias” fordulatából homlokegyenest ellenkező konzekvenciát vontak le: feladva örökölt féloldalas „nyugatias” helyzetüket, berendezkedtek egy olyan minta-abszolutizmusra, mely a maga katonai-bürokratikus szerkezetével valamennyi európai abszolút állam közül legközelebb állt a keleti modellhez – jöllehet azt nyugatias precizitással valószínűsítette meg. A territórium módszeres bővítése mind észak és kelet (Pomeránia), mind nyugat (Magdeburg, Altmark stb.) felé, a rendi mechanizmus szisztematikus leépítése, a nemesség következetes becementezése a bürokráciába és a hadseregbe (mialtál a Junker a keleties „szolgálónemes” mintaszerű nyugatias változata lett), egyidejűleg a merkantilizmus hatékony adaptálása együttesen már a „nagy választó”, I. Frigyes Vilmos (1640–88) idején európai tényezővé tette Brandenburg-Poroszországot, hogy aztán hasonló nevű utóda királysággá és katonai nagyhatalommá (1713–30), a Sziléziát is megszerző Nagy Frigyes (1740–86) a felvilágosodott abszolutizmus mintaállamává és politikai nagyhatalommá emelje a porosz királyságot, mely ráadásul még elég hajlékonyan is bizonyult ahhoz, hogy Napóleon hatására (1806) a „forradalom felülről” elveit is a leghatékonyabban átültesse a valóságba. Ez volt a feltétele, hogy miközben a diametrális ellenpont, Lengyelország eltűnt a térképről (nyugati része „Poroszország” lett), Közép-Kelet-Európa e modellvariánsának jutott az egyedüli reális esély, hogy a jóformán csak térképen létező, a maga többszáz territóriumával Európa három történeti régióján áthúzódó Németország egységét megvalósítsa – végül is sikerrel. A „siker” persze ambivalens volt, mindkét szélső régió sikereihez képest. Bibó István találó alapgondolata, hogy e régió országai valahol, valamikor, valamivel mindig nagyon ráfizettek történelmük torzulására. Németország végeredményben a fasiszmussal és következményeivel fizetett azért, hogy egységét „felülről” és egy „keleties” iniciativa jegyében, a demokrácia belső akadályaival és tévútjaival sikerült megvalósítani; ez Bibó kéziratban maradt művének, a *Német histériának* (1942) a vezérmotívuma.

A köztes régió által kínált két szélső variáns közt a hibrid változatot a *domus Austriae* produkálta. Azt a tényt, hogy Közép-Kelet-Európa egész déli felét a Habsburg-háznak csaknem négy évszázadra egyetlen birodalmi konglomerátumba sikerült belegyömoszólnie, az osztrák önirónia elintézheti a *Tu felix Austria nube* szállóigével, a szerencsés dinasztikus házasságpolitika képességével; a következményeket hosszabb távon a cseh öniróniának is módjában van esetleg švejski stílusban elkönyvelnie. A magyar alkat viszont talán azért is kevésbé hajlamos egyáltalán az öniróniára, mert ehhez fel kellene oldania az ellentmondást: a magyar társadalom egyfelől valóban sokat szenvedett ebben a történeti keretben, másfelől viszont vezető rétege döntő pontokon mindig hatékonyan hozzá is járult magának a keretnek a fenntartásához. Mindenesetre, már ami egyáltalán a keret

létrejöttét illeti, az sem olyan egyszerű, hogy akár ügyes házassági szerződésekkel (1515), akár alkati tényezőkkel, katasztrofális történeti sorscapással (1526), netán egy vagy más ország rendiségének végzetes történelmi tévedésével vagy éppen „árulásával” lenne érdemes magyarázni. A Habsburg-ház keleti ágát végső fokon az segítette hozzá a cseh és a magyar királysághoz, hogy e térség „politikai társadalma” a lengyelek mégoly átmeneti expanzív lehetőségei vagy illúziói nélkül kényszerült tudomásul vennie, hogy „defenzív” régióban él. A cseh nemesség háta mögött ott volt a huszitizmus, a feudalizmus első válságának leginkább „nyugatias” leereagálása e térségben, melynek hagyományai a földesúr és paraszt viszonyának „kelet-európai” fordulatának beálltával az egész nemességre nézve veszedelmes fordulatokkal fenyegettek. A magyar nemességnek viszont nemcsak egy már bekövetkezett efféle fordulat, az 1514. év lidérces élménye volt a zsigereiben, hanem a szó szoros értelmében ott volt a hátában a kés, melyet egy keleti despotizmus döfött belé. Márpedig e nemesség domináns része volt annyira „nyugatias”, hogy az oszmán hatalommal való kiegyezést, rendi szabadságainak és kollektív politikai jogainak, mindezen túl tágabb értelemben kulturális tradícióinak feladását el sem tudta képzelni – a „keresztény szabadság” (*Christiana libertas*) elvesztését, ahogy már a 15. század dereka óta nevezték az egész komplex együttest. Lavírozási kísérletekben persze nem volt hiány; végül is a kis Erdély tartósan erre rendezkedett be – a szultán kegyelméből, minthogy történetesen a szultánnak is szüksége volt egy ilyen félreeső kis ütközőállamra. A maradék Magyarországra azonban ilyen kegyelem nem vonatkozott, a Habsburg-háznak viszont ellenállhatatlanul nyert ügye volt ama legfőbb nyomós érv súlya alatt, hogy az 1526 előtti idők tapasztalatai szerint még a teljes és önálló magyar királyság évi kincstári jövedelmei is mindössze annyit tettek ki, mint amennyit évente egyedül csak a déli végvárrendszer tisztességes fenntartása igényelt volna – „békeidőben”, nem pedig a szultán akkor még Európa-szerte egyedülálló, százezres létszámú félelmes seregének felvonulásakor. Az áranyok megváltoztatását történetesen 1526 körül és után a közel s távolban egyedül csak a Habsburg-háztól lehetett legalábbis remélni.

Egy önmagát ábrándképekkel vigasztaló történetfelfogás hajlamos három körülményről elfelejtkezni. Az egyik, hogy egy „nemzeti monarchia” lehetőségét nem Mohács vágta el. A magyar királyság akkor már rövid megszakításokkal másfél évszázada hol lengyel, hol német birodalmi, hol Habsburg, hol cseh perszonáluniók keretében kényszerült tágabb dinasztikus kereteket keresni. Maga a legnagyobb szabású monarchikus kísérlet, Mátyásé is Morvaország, Szilézia és Ausztria irányában próbálta a keretet hódításokkal tágítani. Az elsikkadt (s eleve kevés esélyű) történeti lehetőségek közé tartozik, hogy a dinasztikus integráció fókuszai közül Buda kiesett; a lehetőség elsikkasztásában különben nem kis szerepet játszott 1490 után maga a magyar „politikai társadalom”. A másik körülmény, hogy amikor már nem maradt más reális választás, mint Bécs, a Bécs–Pozsony viszonylat (Buda már fizikailag is kiesvén) hosszú ideig nem csupán legitim volt a hagyományos „nyugatias” normák szerint, hanem többé-kevésbé e normák szerint is működött – ide értve zavarait és az azokat korrigálni próbáló rendi felkeléseket is, melyekben (helyi színeken túl) semmi unikum nincs, az abszolutizmus és rendiség feszültségének és ütközéseinek európai tablójához tartoznak. A harmadik körülmény, hogy a Habsburg-dinasztiától mi sem állt ugyan távolabb, mint hogy életét és vérért Magyarország felszabadításáért áldozza, mégis, az oszmán ék beljebb hatolásának megakadályozásában számottevő szerepe volt; ha tetszik, ha nem, még ez a felemás szerep is

többe került Bécsnek, mint amennyi jövedelmet a maradék Magyarországból ki tudott sajtolni. Mindez nem változtat azon, persze, hogy a Bibó István történeti képében oly központi jelentőségű „rossz kiegyezések” sorozata valójában már az 1526. évvel kezdődik – azzal a tragikummal, hogy nemigen lehet elképzelni egy „jobb” kiegyezést, még kevésbé mentesülést a kiegyezés kényszere alól. A magyar (és cseh) nemesi társadalom nem volt olyan erős, mint a lengyel, de sokkal erősebb volt, mint a brandenburgi-porosz; ezért jutott számára egy harmadik modell: egy rossz, de jellegében egyértelműen „nyugatias” kiegyezés a Habsburg dinasztikus kerettel.

Magát ezt a közel négy évszázados integrációs keretet egyébként hosszabb távon minden tekintetben sajátos köztes, sőt felemás helyzet jellemzi a kialakuló európai államrendszer nyugati és keleti prototípusai közt. Maga a „második jobbágyság” oly elhatározó jellegű demarkációs vonala is az új képlet testén át húzódott, hogy ott meg is rögződjék. Az osztrák örökös tartományok agrárstruktúrája alapján véve a nyugatival maradt rokon, mi több, két szigeten (Tirol, Vorarlberg) azzal a még Nyugaton is kivételes politikai konzekvenciával, hogy a parasztság képviselőileg bennmaradt a tartományi „politikai testben”. Az államképlet egyfelől „keleties”, azaz az oroszral rokon volt a maga „birodalmi” jellegénél fogva, másfelől határozottan el is ütött attól, hiszen az összbirodalmi centralizáció mindvégig jórészt terv maradt. A dinasztikus egységen, valamint a katonai és kincstári igazgatás központosításán mindvégig átütött az egyes „országok” (köztük tartományok) tradicionális különállása – legtöbb helyütt oly erővel, hogy az párját ritkította még nyugati viszonylatban is. Ha egyfelől a Habsburg-abszolutizmus kifejlődésének időbeli ritmusa határozottan a Nyugattal tartott rokonságot (az erősödő állam és a pozícióit védelmező rendiség „vallásháborúk” mezében, helyenként szükségképpen korai „nemzeti” jelszavakkal vívott konfliktusait csak a 17. század folyamán váltotta fel az állam igazi „abszolutisztikus” fordulata), másfelől már az első határozottabb fordulat, legalábbis Csehország esetében (1620) vérbeli „keleties” brutalitással következett be, hogy hasonló stílus kísérletével folytatódjék Magyarországon is (1670); a vártnál szívósabb ellenállás viszont itt félévszázadon belül olyan kompromisszumhoz vezetett, mely természetesen elképzelhetetlen volt Keleten, de megint csak nincs párhuzama Nyugaton sem. Aminthogy annak sincs párhuzama, amilyen szinten az osztrák örökös tartományok egyidejűleg tartották meg a nemesség, polgárság és parasztság közepkorias szabadságaival együtt tartományi rendiségük és széttagoltságuk masszív maradványait, és váltak egyben mégis a feltétlen dinasztiahűség jegyében az abszolutizmus bázisaivá. E „fél-nyugatias” képlet ugyanakkor a *punctum saliens*en, a 18. századi kiérlelődéskor jellegzetes kelet-európai módon „népeinek” társadalmi helyett maga vette kézbe a felvilágosodás ügyét (holott Európában akkor már régen egyedülálló módon számított a pápai klerikalizmus bátyájának), hogy ezt is félsikerekkel és félkudarccal teljesítve az európai történelem nagy vízválasztója, 1789 után éppúgy a „népek börtönévé” váljék, mint Oroszország. Ezen az alaptényen már az is keveset változtatott, hogy a forradalmak bukása és egy „összbirodalmi” reneszánszelképzelés fiaskója után az újabb századforduló körüli időben megint csak „fél-nyugatias” módon keretévé vált egy rapid kapitalizálódásnak és modernizálódásnak. Elkerülhetetlen felbomlását éppen az okozta, hogy a nacionalizmus korában a „népek börtönét” már lehetetlen volt a népek szabad együttélési keretévé átalakítani. Hogy felbomlása után nem megnyugvás következett, hanem a zűrzavar még fokozódott, az jelentős részben megint csak közel négy évszázadra

prolongált hibrid szerkezetéből következett: ez az abszolutizmus jellegénél fogva eleve nem volt arra alkalmas, hogy „népeiből” modern nemzeteket — akár tiszta államnemzeteket, akár tiszta nyelvemzeteket — kovácsoljon ki, ami tőle Nyugatra és Keletre (ha nem is mindenütt „tökéletes” eredménnyel) az abszolút állam egyik alapvető történeti funkciója volt.

A Habsburg-állam története végeredményben a kiegyensúlyozhatatlan kiegyensúlyozási kísérlete valahol Közép-Kelet-Európa két véglete, a lengyel és a porosz változat közt. Ha e minden tekintetben felemás képlet valaminő konzekvens szerkezeti alapelvről lehet beszélni, az a dinasztikus elv totalitásán túl (és annak alárendelten) talán elsőrendűen abban áll, hogy a Habsburg-ház a maga „birodalmi” keretei közt rendezte be ama munkamegosztás kicsinyített — „közép-kelet-európai” — mását, melyet nagyban az újkori „világgazdaság” vázolt fel. E konzekvencia levonásához az elhatározó intést a westphaliai béke (1648) adta meg azáltal, hogy nyomában a Habsburgok politikailag kiszorultak Nyugat-Európából; a nyomatékösítő intés abban állt, hogy a következő félévszázad folyamán a Nyugatot imitáló monopolisztikus kereskedelmi társaságalapítások bukása megmutatta: a Habsburgoknak nincs esélyes helyük a világgazdaság nyugati szektorában sem. Következésképpen a Habsburg-ház a maga közép-kelet-európai politikai keretei közt rendezkedett be egy nyugati (ipari) — keleti (agrár) gazdaságszerkezeti munkamegosztásra. A politikai feltétel a hibrid nyugati szektorban adva volt egyrészt abban, hogy a Habsburg *Hausmacht* a maga széttagoltan tartott „örökös tartományain” viszonylag könnyen felül tudott kerekedni, másrészt abban, hogy e nyugati dinasztia nem habozott egyetlen esetben az abszolutizmus keleti módszerein túllépítő módon letörölni a színről egy ország „politikai társadalmát”: Fehérhegy (1620) után Csehországot — jól kiválasztva „országai” közül azt, mely már eleve, a 16. században, gazdasági potenciáljával és jövedelmeivel a dupláját hozta annak, amit az eredeti *Erbländer*ok nyújtottak. A cseh nemesség krémjének lefejezésével, nagyobbik fele birtokainak konfiskálásával, a régi cseh uralkodó osztálynak egy új, kozmopolita, dinasztiahű arisztokráciával való valóságos „leváltása” révén a Habsburg-ház három legyet ütött egy csapásra. Egyrészt biztosította a kontrolltalan abszolutista kormányzatot az „örökös tartományokhoz” csapott Csehországban; másrészt hozzájutott a birodalmi bürokrácia és hadvezetés olyan felső káderállományához, mely megint csak nem illett sem a nyugati (hivatalvásárlás), sem a keleti (szolgálónemesség) típusba, hanem egy harmadik variáns volt (viszont nélkülözte a másik kettő közös vonását, a nemzetképző etnikai egységet); harmadrészt pedig hozzájutott egy territóriumhoz, melyet az új arisztokrácia alá vetett keleties „második jobbágy-ság” és az állam nyugatias merkantilista iparfejlesztésének komplex mintaterületévé fejleszthetett. Ezáltal még Csehország jutott leginkább abba a helyzetben, hogy a századok során egy idegen dinasztia, egy mindvégig idegennek maradt arisztokrácia és egy eljelentéktelendő súlyú autochton nemesség alatt szinte észrevétlenül kiformalódott Közép-Kelet-Európa legpolgáribb modern nemzete — a Habsburg abszolutizmus egyedüli akaratlan és közvetett „nemzetcsináló” tevékenysége eredményeként, hiszen még az *Österreichische Erbländer* halmazából sem kovácsol ki egy igazi „osztrák nemzetet”. Ott volt aztán, persze, sokkal feltűnőbb módon és nagyobb zenebonával egy másik erős (noha éppen nem polgári jellegű) nemzet, a magyar — már nem annyira a Habsburg-ház jóvoltából, mint inkább ellenére. A „Habsburg-munkamegosztásban” a keleti szerep Magyarországnak jutott, részint helyzete, részint éppen Csehországnál erősebb rendisége

miatt. Magyarországnak végül is büntetésül jutott az az ambivalens jutalom, amit „politikai társadalma” kiharcolt, míg Csehországnak jutalomként (jóllehet nem ambivalenciák nélkül) jutott az a büntetés, ami rendiségének bukását követte.

A „kegyetlen Habsburgoknak” a magyar történetiszemléletbe oly mélyen beivódott képe különös módon szinte teljesen eltakarja azt a tényt, amire minden kegyetlenkedés kifutott és amiben minden konfliktus feloldódott: az újból hangsúlyozottan európai példa vagy párhuzam nélküli kompromisszumot abszolutizmus és rendiség közt. Márpedig az újkori struktúrákban sajnos nem annyira a hősi harcok és a véres megtorlások, nem annyira a tizenöt éves háborúval kezdődő és a szatmári békével záruló magyar „hosszú tizenhetedik század” (1593–1711) konfliktushelyezetei hagytak maradandó nyomot – hacsak nem a tudatban, mely hajlamos még azt is kiejteni, hogy a konfliktusok közben 1608–1670 közt már egy szintén párhuzam nélküli kompromisszumos jó félévszázad húzódik meg. A nyomok sokkal inkább annak a szóban forgó „munkamegosztásnak” az emlékét őrzik, mely Magyarországon egy középkori módon „nyugatias” (de a kora-újkori nyugati koordinátákon már anakronisztikus) kiegyezésbe torkollván hozzásegített egy kora-újkori „keleties” (következésképpen a középkori nyugatias formákat tovább torzító) fordulat megrögzítéséhez.

Ha Bibó István mindvégig érvényesíteni próbált nézőpontjából, a „demokratikus társadalomszerveződés” történeti feltételeire irányított szemszögből tekintünk vissza a történelemre, kénytelenek vagyunk átmenetileg elvonatkoztatni a maguk helyén különben teljesen jogosult emócióiktól és kikapcsolni a maguk helyén is tökéletesen értelmetlen ábrándokat, nem különben a történelem megértését elhomályosító öncélú moralizálást – még ha ez mindig megbotrántkoztató marad is egy hagyományosan emocionális, ábrándos és moralizáló történetiszemlélet ítélkezésének fórumán. Nem az a kérdés, hogy teli van-e szép színekkel, vagy egyáltalán „jogosult” volt-e a Habsburg-ellenes küzdelmek sorozata; e kérdések egy értelmes történetiszemléletben világosan elkülöníthetők attól, hogy a történelem hosszú trendjén minek volt struktúrameghatározó szerepe. Az utólagos ábrándok pedig nem teherbírók e kétféle megközelítés áthidalására. Az ábrándok ott kezdődnek, hogy a Habsburgok (például egy állítólagos „szulejmáni ajánlat” elfogadása esetén) elkerülhetők lettek volna; ott folytatódnak, hogy a Habsburg-ellenes mozgalmak mélyén valaminő „nemzeti abszolutizmus” eszméje munkált; végül azzal kerekednek ki, hogy e mozgalmak a jobbágyságot valaminő szabadsághoz juttatták – volna. Ahogy azonban 1526 körül nem igazolható semmiféle „ajánlat”, s teljességgel irreális egy „jobb” kiegyezés lehetősége, úgy kétségtelen az is, hogy a 17. század dereka táján és utána az elképzelések egy lengyel típusú nemesi republika alá rendelt monarchikus alternatívába futottak össze, a parasztot pedig esze ágában sem volt kihúzni a „második jobbágyság” státusából annak a nemesi társadalomnak, melynek éppen e státus volt létfeltétele akár republikánus (Lengyelország), akár abszolutista (Poroszország, Csehország), akár rendi dualista (Magyarország) keretben – még ha a legjobbak, kevesek, egy II. Rákóczi Ferenc például, csakugyan gondoltak is valami effélére (s olykor maguk fakadtak ki keszerűen a leplezetlen rendi önérdékbe ütközve), s még ha a tömeghez képest kis csoportokkal már Bocskay István óta meg is tették (hajdúszabadság). Ahogy a harcok lezárultak, egy csapásra betemetődtek – legalábbis a reformkor előtavaszáig, majd a „népek tavaszáig” – a társadalmi szabadság egy tágabb és összefogóbb koncepciójának itt-ott kibukkanó zsengéi. A magyar „hosszú tizenhetedik század” mozgalmai kétségtelenül mást, valami

többet jelentettek, mint az egykorú, olykor hasonlóan széles társadalmi bázisú *Fronde*-típusú felkelések, mert az abszolutizmus idegensége átmenetileg kikényszerített egy koraérett „nemzeti” frontot; szerkezetükben és a modern „nemzeti társadalmat” formáló funkciójukban mégsem vethetők össze a spanyol abszolutizmust lerázó németalföldi szabadságharcral és forradalommal.

A magyar történelem nem egyszerűen csak „holtpontokra” jutott 1526 után – mint Bibó István írta –, hanem máris belekerült abba a „zsákutcába” melynek aztán újabb-kori zezzugait éppen Bibó István térképezte fel oly kíméletlen őszinteséggel. E zsákutca lényege, hogy a magyar történelem a maga „nyugatias” (de ilyen minőségében hiányos, erőtlén és féloldalas) alkotásával a történelem „kelet-európai” válságfordulatának sodrásával egy olyan „közép-kelet-európai” megoldásvariánsba szorult bele, melyben elvben záródott ki, hogy az állam akár tiszta nyugati, akár tiszta keleti modell szerint hatékonyan kihúzza a válságból. Egyfelől maga a regionális helyzet súlyos defenzivitása iktatta ki egy nyugati típusú „nemzeti monarchia” lehetőségét, másfelől meg a nyugatias *corpus politicum* megléte eleve kizárt egy orosz típusú egyoldalú alárendelődést bármiféle birodalmi abszolutizmusnak; az állam rendi pólusát elszánt erővel konzerváló féloldalas nemesi politikai társadalom arra még képes volt, hogy egy-egy nekirugaszkodással a „politikai test” alól is tömegeket vonjon magához a „haza szabadságának” zászlaja alá, arra azonban már szükségképpen képtelen volt, hogy saját erejéből, belülről modernizálódjék – ami különben éppen nem vethető szemére, mert ilyen önerejű modernizálódásra a középkorias *civilis societas* Németalföld és Anglia kivételével sehol Európában nem volt képes. Maradt tehát az anakronizmus, hogy míg a Nyugat elindult a nemzeti abszolutizmus, a Kelet pedig a birodalmi autokrácia irányában, e nemesi társadalom nem ismert (nem ismerhetett) más koncepciót, mint hogy a birodalmi keretben és a megváltozott feltételek közt is kapaszkodjék a *corpus politicum* középkorias rendi dualizmusába és az „ország szabadságának” rendi képzetébe – végül is a 18. századra tartós formális félsikerrel. Maga a politikai kultúra is reménytelen anakronizmusba szorult bele. Miközben Nyugaton a társadalmi szerződésből a szuverén hatalma helyett a népszuverenitás kezdett kihántódni (igaz, Keleten viszont semmi érdemleges nem hántódott ki az autokrácia totalitásából), itt a politikai gondolkodás és az államteória sarkpontjának megmaradt a Szentkorona-eszme középkori kövülete, lényegét tekintve váltig a verbőczyánus sumházatban. Egészen sajátos, hogy ez a politikai társadalom még a felvilágosodás és a francia forradalom hatása alatt, az 1790/91-i országgyűlésen és utána is „egyik kezében Montesquieut és Rousseaut, a másikban pedig a Tripartitumot tartotta” (Eckhart F.) – a szentkorona misztériumát, melynek lényegéhez tartozott, hogy e misztikus „testnek” csak a nemesek „tagjai”. Nem egészen az a helyzet, ahogy Bibó István állítja szembe az 1867-i kiegyezés alapvetően „hazug konstrukcióját” a korábbi rendi korszakkal, melynek szerkezetét és tehertételeit „lehetett annak nevezni, sőt maguk is annak nevezték magukat, amik”. Már e szerkezetet is a kétoldalú hazugságok fonták be. A dinasztia azt hajtogatta, hogy „jót tett”, vagy akart tenni magyarországi „népeivel”, csak éppen ebben mindig megakadályozták a rebelliók, ami az említett munkamegosztásra való berendezkedés után hazugság volt; a nemesség meg gravamenjeiben a „magyar nemzet” szüntelen szenvedését panaszkolta fel, ami az idő múltával kétszeres hazugság volt, hiszen nemzetről szólva a nemesség váltig önmagára gondolt (márpedig ez az azonosítás az európai idő szerint kezdett egyértelműen hazugságnak számítani), ő maga pedig nem is szenvedett oly

nagyon. Ezzel szemben a Bastille lerombolásának évében már nemesi „nemzeti” lázadás érlelődött a jobbágyokat „felülről” felszabadítani kívánó II. József ellen – hogy egyelőre csak a jozefinisták szűk intellektuális csoportja szembesüljön az újkori magyar történelem tragikus antinómiájával, a nemzeti önállóság és társadalmi haladás keresztbe akadó tengelyeivel. A nemesség akkoriban már jó ideje azért nem szenvedett valami nagyon, mert a Habsburg-házzal kötött kompromisszum jegyében egyrészt alig korlátozott ura maradt saját jobbágyainak, másrészt ha korlátozott és megcsonkított módon is, de korlátozottságában is korszerűsítve mégiscsak megtartotta az államnak a rendi játékszabályok szerint őt illető szektorait – a helyi, megyei igazgatás mellé (mely 1526 óta normatív módon birtokában maradt) megkapott egy módfelett korlátozott hatáskörű központi kormány-szervet is, a Helytartótanácsot.

Egyáltalán félsiker vagy látszatsiker is a lengyel kudarcral szemben azért jutott ki a magyar variánsnak, mert rendisége gyengébb volt; minthogy azonban erősebb volt, mint akár a porosz, akár a cseh változatban, Magyarország sokkal inkább kizáródott a felvilágosodott abszolutizmus, kivált a „forradalom felülről” részsikereiből, mint – más-más módon – Poroszország vagy Csehország. Hogy még mi mindenből záródott ki (főváros, korszerű államapparátus, gazdasági szervezet, politikai kultúra stb.), azt Bibó István számba vette a *Kelet-európai kisállamok nyomorúsága* keretében: „szembekerült azzal a ténnyel, hogy a modern állami és nemzeti szervezet alapvetését, mely Európa-szerte a 17–18. században folyt le, az ő javára nem végezte el senki”. Nem végezte el senki a nemzetformálást sem. E rendi „politikai test” ahhoz természetesen erőtlen volt, hogy a történeti államkeretet átkovácsolja „államnemzetiséggé” (*nationalité d'État*), minthogy ez sem szándékában nem állt, sem eszközei nem voltak hozzá (ama monarchiáknak sem állt ilyesmi szándékukban, persze, melyekről idővel kiderült, hogy „nemzeti monarchiák”, eszközeik azonban a kovácsoláshoz megvoltak); ahhoz mégis elég erős volt, hogy fenntartsa egy rendi szinten csakugyan létező államnemzet fikcióját; ahhoz viszont túl rendi jellegű volt, hogy hajlandó legyen észrevenni a fikció mögött a nyelvnemzetek születését, s ebből idejében ésszerű konzekvenciákat vonjon le. A félsiker és rossz kiegyezés a leglátványosabb és legtragikusabb módon, leghosszabb távon a nemzeti kérdésben ütött vissza; ehhez képest sokkal jobb volt másfél évszázadra eltűnni a térkép-ről, mint Lengyelország vagy három évszázadra örökös tartománnyá degradálódni, mint Csehország. Hogy a magyar történelem újabb kori hibás köreiben mennyire domináns szerepe volt a történeti Magyarországhoz tapadó fikcióknak, azt kevesen látták oly világosan, mint Bibó István. Sokféle módon fizetett a magyar történelem azért, hogy éppen az adott felemás „közép-kelet-európai” modellvariánsba kényszerült bele, a legsúlyosabb ár azonban kétségkívül az volt, hogy egy nem realizálható államnemzet fikciójával együtt a nyelvnemzet realitásából is példátlanul súlyos összeget kényszerült leadni.

Fizetett aztán e kényszerhelyezetéért a magyar történelem nemcsak közismert gazdaság- és társadalomszerkezeti torzulásokkal, hanem a mentális struktúra ama jellegzetes „kórformáival” is, melyeknek pontos kórlapjait megint csak Bibó Istvánnak köszönhetjük. Mindazonáltal e kórformák egyike-másika alighanem épp azért bizonyult oly makacsul súlyosnak, mert nem egyszerűen viszonylag újabb infekciókból, a szervezetnek a reformkor és 1848/49 reménytelenül gyógyulási szakaszait követő újabb legyengüléseiből magyarázhatók, mint Bibó tette, hanem régebbi szervi betegségek. Nem ezek közé tartozik-e, hogy egy társadalom vezető rétege egy alapvetően mégiscsak „kiegyezéses”

államjogi struktúrában (ahol végeredményben minden lázadás is csak államjogi kiegyezést célzott) évszázadokon át úgy élt, hogy elhitette magával: szüntelenül lázadó és „ellen-álló”? A szuggesztió oly erős volt, hogy máig hatása alatt vagyunk. Nem ezek közé tartozik-e a Bibó-kórelemzéseiben oly központi szerepű felfokozott és örökletes „uralmi szellem” – ellenpontján a „jobbágyi alázattal”? E tulajdonságok nem egyszerűen általában a kelet-európai fordulatból fakadtak, hanem közelebbről abból a féloldalas kompromisszumos szerkezetből, melyben a hatalomgyakorlás központilag alig kontrollált helyi keretei kompenzációs formául szolgálhattak az állami funkciók gyakorlásának teljességéért – mely tágabb keretben máshol maga az abszolút állam kezdett megteremteni szakszerű kiegyensúlyozottságot. Nem ide tartozik-e a „rebellis” önszuggesztió sajátosan kiegyensúlyozatlan, depressziós ellentéte, a *nil admirari* annak idején Babits által kiemelt passzivitása, a rezignált belenyugvás a dolgokba, hiszen amúgy is minden fontos ügyben valahol „fent” születnek a döntések?

A kép mégsem oly reménytelenül sötét, még ha ez a vázlat a prolongált feudalizmus idején kiformalódó kereteken, ezen belül szinkronok és aszinkronok felvillantásán túl – szándékkal – nem is kíván tekinteni. Sőt, a „nyugatias” korrekció éppen nem kizárólag csak a kultúrtörténetben rejlik, melynek tényeit leginkább számon tartjuk. A kor magyar irodalma, művészete, művelődése szempontjából a Lajta sohasem vált határrá, orientációit a Habsburg-keret sem zavarta, sőt e kereten átnyúlva (erre áll leginkább Bibó minősítése: „egyszerűbb szövedékben, vidékies jelleggel”) *Europa Occidens* szerves része volt. Hogy azonban a „magas kultúra” önmagában még mennyire nem korrekció, arra elég felhozni: az a tény például, hogy az orosz irodalom a 19. század legnagyobb irodalma, mit sem korrigált Oroszország 19. századi struktúráján. Magyarország „kelet-európai” fordulata viszont, ha el is torzította a struktúrákat, azokból nem tudta kiszorítani a jog és szabadság szervezőelőveit. E helyütt már nem e fogalmak nemesi értelmezéséről, sőt inflációjáról van szó, ami hovatovább már éppen anakronizmussá válva inkább visszaütött; nem tudott azonban oly erővel visszaütni, hogy a „szabadság kis köreinek” középkorból örökölt szerkezeteit teljesen lerombolta volna. E téren a Habsburg-abszolutizmus sem nyírbált erősebben, mint akár a nyugati abszolút államok. Sőt, magában a középkorias rendi dualizmusnak némileg modernizált prolongálásában rejtett a belső logika, hogy például az állam kontrollja alá vont és a megye szorításába került városi polgári szabadság bizonyos alaptényeit senki sem vonta kétségbe. Még ennél is fontosabb – hiszen az ország lakosságának több mint kilenctizedéről van szó –, hogy még a parasztság helyzete sem igazodott mindenben Werbőczy Tripartitumához, betű szerint a *perpetua rusticitas* státusából következő jogfosztáshoz. A párduckacagányos ellenállásnál is fontosabb az a kevésbé látványos, rejtett, de szívósan makacs ellenállás, ahogy a mélyben, a faluközösségekben a paraszti „jogok és szabadságok” maradéka szegült ellen a „második jobbágyság” nyomásának. A kettő persze annyiban össze is függ, hogy a Habsburg-ellenes mozgalmak alsóbb szinteken is benntartották a vérkeringésben a szabadság fogalmát, melynek szigeteivel (mezővárosok, hajdúk, telepések) váltig tele volt hintve az ország. Éppen az újabb kutatások vetnek egyre több fényt arra, hogy a paraszti mobilitás, a személyi és kommunális jogok („szokások”) milyen sok ponton lazítottak a „második jobbágyság” szorításán – a jelek szerint sokkal több helyütt, mint az Elbán túli német vagy a lengyel, vagy akár cseh területeken. Érdekes az az időbeli mozzanat is, hogy a lánc akkor vált szorosabbá, a 18. században, amikor az állam és rendiség konszolidált kompromisszuma bekövetkezett.

A nyugatias szerkezeteknek ez az eltorzulásuk ellenére sem teljes kizáródása segít megérteni, hogy ha az állam által „felülről” kezdeményezett reformművekből a 18–19. század fordulója körül Magyarországot erős rendiségének sokkal inkább sikerült is kizárnia, mint akár Ausztriában, Csehországban vagy Poroszországban történt, alig negyedszázadon belül magának a nemességnek a legjobbjai képesek voltak olyan megújulásra, a reform, majd a forradalom ügyének „alulról” való kézbevitelére, mely aztán a magyar történetnek talán legeurópaibb korszakát nyitotta meg – „a leghatalmasabb erőfeszítést a nyugati fejlődés fővonalára való visszatérésre” (Bibó). Minthogy ez az a pont, ahonnan Bibó István részletesebben, s oly szuggesztíven követte a történeti fejlődés reményeit és újabb zsákutcáit – mondhatni: további vergődését a „közép-kelet-európai” modellvariánsban –, vázlatunkra itt helyénvaló pontot tenni.

V.

Következik valami a történelemből? Sok minden következik, noha olyanformán, ahogy Bibó István összegezte: „Nem hiszek a történelemben százszázalékos szükségszerűségeken, hanem hiszek bizonyos nagy vonalakon belül több-kevesebb lehetőségben, melyet lehet elpuskázni és lehet szerencsés vágányokra irányítani.”

Különböző következtetések gyakran nem egyértelműek, s éppen nem mindig valami egyszerűen lineárisak. Elég csak Bibó István – Erdei Ferencsel közös – közigazgatási reformkoncepciója, a városmegye modellközpontjára, az alföldi mezővárosra gondolni, erre az archimédeszi pontra az államigazgatás alulról való demokratikus átfordításának tervében. „Nyugatias” képlet volt az alföldi mezőváros? Eredetében, a maga fél-paraszti, fél-polgári kommunális szabadságaival és önkormányzatával kétségkívül annak „közép-kelet-európai” variánsa volt; ám ahogy ez a képlet a kritikus kora-újkort nemcsak átvészelte, hanem még ki is teljesedett, az a szultáni kincstárpolitika e téren különös nagyvonalúsága és toleranciája nélkül el sem képzelhető. Ha ezek a parasztvárosok nem *khász*-birtokok, hanem megmaradnak az *oppidum* kora-újkori „közép-kelet-európai” lehetőségei közt, a földesúri reakció alighanem éppoly szűk gyeplőn tartja őket, mint a királyi Magyarországon – ahol nincs is analógiájuk. A modern demokratikus közigazgatás eme kínáló alapmintáit a török hódoltság vonala határolta körül; az Oszmán Birodalom fizetett velük némi kárpótlást a gazdasági, kulturális és etnikai rombolásokért. Vannak ilyen paradox következtetések. Gondolhatunk akár a Balkánra is. A török hódítás itt századokra félbeszakította az autochton fejlődés lehetőségét, és eltorzította a struktúrákat. De Görögország, Bulgária, Szerbia, Bosznia úgy szabadult fel végre a 19. században, hogy földesúri osztálya már régen kiirtódott, az oszmán birtokrendszer mellett pedig örökletes arisztokrácia nem képződött, egyszerre csak kisparaszti társadalmak emelkedtek ki az oszmán tengerből, míg Közép-Kelet-Európában még javában ott voltak a latifundiumok. Ha most már arra gondolunk, hogy egész Dél-Kelet-Európában egyedül a két román fejedelemség lazább függése konzerválta a bojárok és fanarióták rétegét, aminek következtében a térség egyedül itt élte át a „második jobbágyság” helyi formáját – történelem és demokratikus lehetőségek sajátos, paradox összefüggése nehezen tagadható.

A magyar történelem „közép-kelet-európai” jellege azért sajátos képlet, mert hibrid módon kettős arculatú: egyrészt kora-újkori „kelet-európai” fordulata szélsőségessé fokozta a nyugati képlethez képest a gazdasági-társadalmi szerkezet torzulásait és kiegyensúlyozatlanságát (következésképpen a társadalmi és politikai erőviszonyok megmerevedését), másrészt azonban a fordulat századokon át sem volt képes kiiktatni a szerkezet „nyugatias” alkatelemeit. Ennélfogva sajátos módon olyan képletről van szó, melyből egyaránt következnek – Bibó István kulcsfogalmait idézve – „rossz beidegződések”, az „uralmi szellem” és „jobbágyi alázat” reprodukciója például éppúgy, mint a „hamis konstrukciókra” és arra való hajlam, hogy a „félelem mechanizmusa” az „értelem mechanizmusának” fölibe kerekedve a „mozdulatlanság rendje” rögzödjék meg, ahogy másfelől ugyanebben a képletben megvannak az alkati elemek, melyek szerencsés esetben alkalmassá tehetők a „mozdulásra a nagyobb szabadság irányában”. 1945 azért történelmi határpont, mert feladta a fordulat leckéjét – az 1500 körüli idők óta reálisabb eséllyel, mint akár 1825–1849 közt, akár 1918/19-ben, de azzal a sajátos vonással, hogy a történelem megelőző időszakában elmélyülő zsákutcás helyzet miatt maga a társadalom nem készült fel a fordulatra, nem jellemezte az az „ellenállhatatlan dinamika” (Bibó), mely az igazi forradalmi helyzetek alapvonása.

A feladott lecke idején kevesen voltak oly mértékben tisztában a történelmi hagyaték kettősségének gyökérzetével és az aktuális helyzet sajátos kettősségével, mint Bibó István. Életművének vezérgondolata, hogy a történelmi kettősség egyik fele a struktúra forradalmi átalakítását követeli meg, aminek értékét azonban a kettősség másik felében kínálkozó demokrácia kibontakoztatása adja meg; egyik a másik nélkül visszahozza, így vagy úgy, a rossz történelmi beidegződéseket. Bibó történelmi és politikai szemléletének elvi sarkpontja volt, hogy forradalom és demokrácia összetartozik, sőt elvileg az előbbi az utóbbinak feltétele; a reálpolitika dimenzióiban azonban analitikus felelősséggel nézett szembe azzal a ténnyel, hogy míg Európa két szélső régiója megcsinálta a maga forradalmait – a Nyugat a 16–18. században, a Kelet a 20. században –, a köztes régió, benne Magyarország, csak bukott forradalmakat, félforradalmakat, félsikereként legfeljebb „felülről” való forradalmakat ismert, s 1945-ben sem „alulról” jutott a forradalom és demokrácia lehetőségeihez, hanem kívülről. Bibó István ezt így sohasem írta le, de alapjában véve azt a történelmi dilemmát kísérelte meg elméleti szinten és gyakorlati javaslatokkal megoldani, hogy hogyan lehet egy helyzetben, mely történelmi okok miatt a „forradalom felülről” szükségletét és lehetőségét immár szocialista variánsban vetette fel, a folyamatokat a demokrácia „alulról” érvényesülő kontrollja alatt és medrében kibontakoztatni. Az első a „kelet-európai” háttérből folyó szükségszerűség, a második a „nyugatias” alkatelemek által kínált történelmi lehetőség volt – elvben kifogástalanul konzekvens „közép-kelet-európai” modell (noha maga a terminus Bibónak inkább csak későbbi írásaiban merül fel).

E modellhez legalábbis három fontos premissza tartozott a szükségszerűség, a nem-szükségszerűség és a lehetséges koordinátái. Az egyik az a szükségszerűség volt, hogy a szocialista forradalom „nagy történelmi vállalkozás a keleti társadalomfejlődés zsákutcajából való kihúzáshoz”, az ember teljes felszabadulása folyamatának „további korrigálása és teljessé tétele”. A másik, hogy viszont nem szükségszerű e kelet-európai követelményt örökletes kelet-európai hatalmi technikák és bürokratizálás alá helyezni, a szabadság nyugati technikáit pedig „hatályon kívül helyezni”, kivált ha a demokrácia nem

felépítmény-jellegű „objektív technikáinak” megvannak bizonyos belső történeti-szerkezeti feltételei. A harmadik, hogy a demokrácia elengedhetetlen feltétele az „emberi méltóság forradalma”, mely által a nép megtapasztalja a maga erejét, módjában van vezetőit megválogatni és közvetlen tapasztalatban tanulja meg, hogy a köz ügye az ő ügye. Ehhez a lehetőség az államigazgatás önkormányzati alapjainak intézményes és radikális kifejtésében, az államstruktúra „alulról felfelé” való funkcionálásának megnyitásában — Bibó István legsajátabb reformprogramjában — adódhat. A forradalom „felülről” így nyerhette el „alulról” a maga medrét.

Nehéz lenne elvitatni e modelltől a belső történeti logikát. Más kérdés, hogy utólag joggal vitatni lehet, elegendő volt-e például a Bibó által 1945-ben felvázolt „határolt és tervezett forradalom” programja a belső szükségletekhez képest. De Bibó István nem is mindenre receptet kínáló teoretikusként lépett fel. Kérdőjeleket illet az a program realitáshoz — egyebek közt — az a tény, hogy az ország akkori politikai képviselésében a jobboldal számára túl baloldali és „forradalmi”, a baloldal számára viszont jobboldali, pontosabban egyidejűleg túl „polgári” és „plebejus” volt, de még saját plebejus pártjának sem lett programjává, a középpártokban pedig nem keltett visszhangot. De még ebből sem következik feltétlenül, hogy tömegbázis hiányában irreális volt, hiszen ezt igazában csak az dönthette volna el, ha a demokrácia intézményeinek és „objektív technikáinak” kiérlelődése magát a tömegbázist is világosabban megmutatja. A történelem nem realizált lehetőségeire jogosulatlan egyből rásütni, hogy mivel nem realizálódtak, irreálisak is voltak. Mást is lehet vitatni a programban, melyhez a legjobb vitapartner persze Bibó István maga lett volna, minthogy ha valami hiányzott gondolatrendszeréből, az a totalizmus volt. A tökéletesen átalakult koordináták közt Bibó István életművéről elmondható, hogy miközben konkrét javaslatok szinte mind tárgytalanná váltak, történeti és aktuális elemzései szinte mind érvényesek maradtak, a kettő közti szférában a történeti alapokból kifejtett elméleti megfontolások szinte mind, ha revíziót igényelve is, időszerűek. Érvényes és időszerű az a többször leírt, hosszú trendre szabott alapállása is, hogy a valóságban benne rejlő lehetőségek megvalósulása nem szükségszerű, hanem erőfeszítés és jóakarát kérdése.

Е. Сяуч:

Очерк о трёх исторических регионах Европы

Венгрия является составной частью исторического региона, оформлявшегося как восточная окраина *Occidens*-а в конце первого, в начале второго тысячелетия; его восточные и южные границы были определены схизмой, в начале второго тысячелетия. В течение средневековья он стал интегрированной частью *Europa Occidens*-а не только в смысле «цивилизации», но и на основе структурных знаках его экономики и общества, хотя бывшая граница империи Каролингов — от Эльбы до Лейты — хоть и ослабленно, но сохранилась на карте Европы, поскольку на востоке от неё «западноватые» структуры принимали как правило неполные или эскизные формы. Однако наступление новых веков принесло с собой кошмарное повторение в отношении внутренних границ Европы. Та резкая, экономико- и общественноструктурная демаркационная линия, которая после 1500 г. разделила Европу по линии распространения «второго издания крепостничества», воспроизводилась с изумительной точностью по бывшей границе империи Каролингов. Новое название

вышеупомянутого региона — Восточноцентральная Европа — выражает амбиваленцию этого исторического поворота, происходившегося в новых веках.

Данная статья даёт аспекты к кругу вопросов восточноцентрально-европейской определённости средневековой и ранненовой истории Венгрии. Поскольку автор статьи примыкает к постановлению вопроса политолога Иштвана Било и к его произведениям, он сосредоточивает свои анализы на характеристике разных моделей трёх регионов Европы — Запада, Восточной Европы и лежащей между ними Восточноцентральной Европы — в корреляции общества и государства.

После того, как первая часть статьи даёт обзор о внутренних границах Европы, вторая часть показывает то своеобразное, многоэтапное развитие, путём которого развитие Запада — в противоположность с современными высокими культурами (Византия, Ислам, Китай) — в течение средневековья создавало как организующий принцип общества — хоть сословно разделённые — «свободы», отделило друг от друга понятия общества и государства, а потом, с оформлением корпоративно-сословной концепции «политического общества» (*populus seu societas civilis*) связывало их в своеобразной корреляции. Третья часть статьи показывает, что хотя средневековое развитие Восточноцентральной Европы придерживалось западного модели — что касается структурных основ развития общества —, всё-таки, почти на каждом пункте структур обнаруживаются видоизменения. В Венгрии напр. соотношение общества и государства характеризовалось тем, что привилась концепция *corpus politicum*-а — в противоположность с Восточной и Юговосточной Европой —, но она отождествлялась односторонне с дворянством.

Четвёртая часть статьи занимается перегруппировкой координат в начале новых веков (XVI—XVIII вв.). Первый кризис феодализма накануне новых веков во всей Европе поднимал государство над обществом, однако устройство абсолютизма произошло на Западе и на Востоке по двум совершенно разным моделям. В западном развитии абсолютизм оказался эпизодом — хоть плодотворным эпизодом —, а в конце концов общество, как принципиальный хранитель суверенитета, преодолело государство, оно поддавалось под практический контроль общества. В русском развитии общество сохранилось как рамки, принципиально и практически подчинённые бесконтрольному абсолютизму — «свободе государства» (Маркс). Находящийся между ними регион, который переступил предверие новых веков среди нововозникающих «восточноевропейских» условий и неполными «западноватыми» структурами, представлялся именно из за этой двойственности не как единый модель, а как несколько вариантов (Польша, Пруссия, империя Габсбургов). Положение Венгрии в империи Габсбургов было одним из самых половинчатых: оно характеризовалось колебанием между крайними конфликтами и сословными компромиссами. Статья подробно анализирует, как заводило в тупики новой истории Венгрии то положение, что удлинилось существование «западноватого», но на основе «восточноватого» поворота развития общества уже анахроничного сословного дуализма. Однако западноватые элементы не полностью стирались из микроструктур общества, местами они устояли и против сжатия «второго издания крепостничества», поддавая после XIX-ого века новые и новые надежды, что историческое развитие Венгрии найдёт выход из своих типично «восточноевропейских» тупиков.

Jenő Szűcs An Outline of Three Historical Regions of Europe

(Resume)

Hungary is a part of a historical region which developed on the eastern verge of the Occidental at the turn of the first millennium; its eastern and southern borders ran along the line drawn by the schism which also took place right after the turn of the millennium. During the Middle Ages this region became part of the Western Europe not only from the point of view of culture, but also on the basis of economic and social-structural criteria, although the former border of the Karoling Empire from the Elbe to the Leitha remained imprinted on the map of Europe, meaning, though

faintly that east from it "occidental" structures are automatically incomplete or take the shape of a sketchy formation. But the beginning of modern times, concerning the inner borders of Europe, brought along a ghostly backward return. That sharp demarcation line of economic and social structures, which cut Europe in two along the phenomenon of the so called "second serfdom" after 1500, was an astonishingly precise reproduction of the former Karoling border. The present name of the region in question: "East Central Europe" expresses the ambivalence of this modern historical turn.

The present study gives some points concerning the problem of this specific "East-Central European" character of Hungarian history in the Middle Ages and at the beginning of modern times. As the author links his writing to the works of István Bibó, the political scientist, he concentrates his analysis of defying what kind of patterns were typical for each of the three regions of Europe – the Occident, Eastern Europe and East-Central Europe in between the former two – in a correlation of society and state.

The first part of the study describes the inner borders of Europe. In the second part that peculiar phased development is delineated how the history of West – as against the contemporary high cultures (Byzantium, Islam, China) – had created "liberties" (though feudally distributed) as the organizing principle of society, and how it had divided the concepts of society and state, then correlated them in a peculiar way by forming the concept of corporative-feudal "political society" (*populus seu societas civilis*) during the centuries of the Middle Ages. The third part of the study analyses that the structural elements of social development of East-Central Europe had followed the occidental pattern, but the modification of the structures can be demonstrated at almost every phase of it. For example the relation of society and state in Hungary can be described by the fact that the idea of *corpus politicum* had been established – as against Eastern and South-Eastern European development –, but it was unilaterally identified with the nobility.

The fourth part of the study deals with the rearrangement of the co-ordinates during the early modern period (16–17th century). By the beginning of modern times "the first crisis" of feudalism had already subordinated society to state all over Europe, but western and eastern absolutism had developed on the basis of essentially different patterns. Absolutism was but an episode, though a productive episode of the occidental development, for after all society prevailed as a deposit of principle of sovereignty by a practical control over the state; in the course of the Russian development, society remained but a frame inferior to absolutism with no control – "liberty of state" (Marx) – both in practice and in principle. The region inbetween passed into modern times under newly developed "Eastern European" conditions and with imperfect "occidental" structures, and so due to this duality it did not produce one unified pattern, but several versions of it (Poland, Prussia, the Hapsburg Empire). Among these versions one of the most ambiguous ones was the situation of Hungary within the Hapsburg sphere: wavering between extreme conflicts and compromise of the estates. This study gives a detailed account of the situation that feudal dualism, though "westernly", but also getting anachronistic had been prolonged until the 19th century on the basis of an "easternly" turn of social development, and how it led up to the dead-ends of modern Hungarian history. But at the same time the preserved western patterns of the micro structures of society had even resisted the pressure of "second serfdom" from time to time, raising hope again and again that the historical development of Hungary will break out of its typical "Eastern European" dead-ends from the 19th century on.